

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

De waarheid hoger dan de leus: over de beeldvorming rondom tijdschrift en uitgeverij De Gemeenschap 1925-1941

van de Haterd, L.A.G.J.

Publication date
2008

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van de Haterd, L. A. G. J. (2008). *De waarheid hoger dan de leus: over de beeldvorming rondom tijdschrift en uitgeverij De Gemeenschap 1925-1941*. [, Universiteit van Amsterdam]. In de Knipscheer.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

DEEL I Tijdschrift *De Gemeenschap*

Hoofdstuk 1

Bestaande beeldvorming over tijdschrift *De Gemeenschap*

1.1 Verantwoording

In dit hoofdstuk beperk ik mij tot de bespreking van de literatuur die gepubliceerd is na de verschijning van het laatste nummer van *De Gemeenschap*. De wijze waarop de redactie van dit tijdschrift in de periode 1925 -1941 zelf sturing gaf aan de beeldvorming en de reacties van critici hierop, zoals die naar voren komen uit ondermeer recensies, interviews en correspondentie, bespreek ik bij de beschrijving van *De Gemeenschap* zelf in de volgende hoofdstukken van dit proefschrift.

Ten tweede beperk ik mij tot de literatuur over *De Gemeenschap* die een beeld geeft van de aspecten die met mijn vraagstelling te maken hebben, dat wil zeggen tot die literatuur die iets zegt over het redactionele beleid, de bladformule, marktpositie en pr, de netwerken waarin de redactie zich beweegt, de uitgeverij en de uiterlijke vormgeving, met andere woorden tot de instituties die te maken hebben met de productie van het tijdschrift en de boeken van de uitgeverij. De consequentie van deze beperking is dat samenvattingen en besprekingen van studies over bijvoorbeeld het Rijke Roomsche Leven, over de verzuiling en over het politieke en sociaal-economische klimaat in het interbellum die zijdelings aandacht besteden aan *De Gemeenschap*, niet in dit hoofdstuk opgenomen zijn. Dit laatste betekent natuurlijk niet dat nergens in dit proefschrift wordt gerefereerd aan deze studies. Voor zover zij relevant zijn voor mijn onderzoek komen zij op diverse plaatsen in de hoofdstukken aan de orde.

In paragraaf 1.2 geef ik een literair-historisch overzicht van de belangrijkste publicaties over *De Gemeenschap*. Daarin heb ik ook (exemplarisch en niet uitputtend) een aantal van de belangrijkste literatuurgeschiedenissen voor het onderwijs opgenomen, publicaties die in het kader van de institutionele analyse van het literaire veld van belang zijn in relatie tot de symbolische productie. In deze uitgaven voor het middelbaar en hoger onderwijs wordt immers de beeldvorming die in de wetenschappelijke literatuur ontstaan is, in samengevatte vorm gereproduceerd en doorgegeven.

Het overzicht is een receptiegeschiedenis waarin ik vooral inga op de beeldvorming over dit tijdschrift. Daarbij let ik met name op de volgende zes vragen. Welke typering van de aard en de functie van het tijdschrift geeft de auteur? Besteedt hij aandacht aan de (relatie met de) uitgeverij? Wie worden als de belangrijkste redacteuren/medewerkers van het blad gezien? Is er interesse in de uiterlijke vormgeving van het tijdschrift? Merkt de auteur op dat het blad ook open stond voor bijdragen van niet-katholieke auteurs? Wordt het (inter)nationale netwerk waarvan een aantal van de redacteuren/medewerkers van *De Gemeenschap* deel uit maakt, geschetst?

In het proefschrift *Aspecten van het tijdschrift De Gemeenschap* van Harry Scholten uit 1978 wordt eveneens een receptiegeschiedenis gegeven over de voor zijn onderzoek relevante literatuur over *De Gemeenschap* uit de periode 1945 tot 1978. Scholten besteedt aandacht aan de drie aspecten waartoe zijn onderzoek zich beperkt, nl. de opvattingen van de redactie over literatuur, levensbeschouwing en maatschappij. In mijn overzicht van de secundaire literatuur over dezelfde periode let ik vooral op de beeldvorming, maar waar nodig maak ik gebruik van de evaluatie van Scholten en voeg daar mijn eigen beoordeling aan toe.

In paragraaf 1.3 geef ik een beschrijving en een analyse van de beeldvorming over tijdschrift en uitgeverij *De Gemeenschap* in enkele kunsthistorische publicaties.

Ik besluit elke paragraaf van dit hoofdstuk met een aantal tussentijdse conclusies.

1.2 *De Gemeenschap* in de letterkundige handboeken, literatuurgeschiedenissen, memoires en monografieën

1.2.1 Publicaties van Gerard Knuvelder

In 1953 verschijnt *Handboek tot de Moderne Nederlandse Letterkunde* van Gerard Knuvelder, een aanvulling op zijn tussen 1948 en 1953 verschenen vierdelige *Handboek tot de Geschiedenis van de Nederlandse Letterkunde*, een studie die tot in de jaren tachtig het toonaangevende handboek van de Nederlandse literatuurgeschiedenis is gebleven. Knuvelder bespreekt *De Gemeenschap* in een hoofdstuk over de katholieke jongeren samen met het tijdschrift *Roeping*. De jongeren van *De Gemeenschap* vonden volgens Knuvelder dat de esthetische eisen in *Roeping* onvoldoende behartigd werden en legden meer nadruk op de persoonlijkheid, “waardoor zij zonder twijfel niet bredere, maar wel diepere lagen van het menselijk gemoedsleven ontsloten.”¹⁹ “Met deze kentering valt samen de wending van het vrije dynamische vers naar een meer statisch-gesloten, rustiger, meer beheerste techniek. De hartstochtelijk bezwerende toon van de jaren vlak na 1920 maakt plaats voor een dieper, sterker bezonnen en weloverwogen geluid, dat niet verder draagt, maar wel intenser klinkt.” Knuvelder wijst in dit kader ook op de invloed van de literatoren van *De Vrije Bladen* en noemt met name Marsman en Nijhoff. Hij kwalificeert *De Gemeenschap* als het belangrijkste katholieke tijdschrift vóór de Tweede Wereldoorlog, maar maakt nauwelijks duidelijk waaraan *De Gemeenschap* deze kwalificatie te danken heeft. Hij benadrukt het literaire en katholieke karakter van het blad.

Knuvelder bespreekt de afzonderlijke auteurs niet in relatie tot het tijdschrift waarvan ze medewerker waren, maar als katholieke jongeren in het algemeen. Daarom is moeilijk te zeggen wie hij als de belangrijkste figuren van *De Gemeenschap* zag. Als naar de kwantitatieve aandacht gekeken wordt, dan worden aan Jan Engelman verreweg de meeste pagina's toebedeeld en daarna aan Anton van Duinkerken.²⁰

In zijn *Inleiding tot de Nederlandse Letterkunde*, een uitgave speciaal voor het literatuuronderwijs op de middelbare school, benadrukt Knuvelder nog meer dan in zijn handboek dat het tijdschrift “nog lang overwegend esthetisch bleef” en pas “langzamerhand ook meer belangstelling ging tonen voor actuele problemen”.²¹ De sociale dienstbaarheid die de redactie zelf vanaf de oprichting in 1925 sterk benadrukte, krijgt bij Knuvelder geen accent. Opnieuw bevestigt hij het beeld van een katholiek en literair tijdschrift.

Knuvelder heeft in zijn oeuvre slechts in geringe mate aandacht besteed aan *De Gemeenschap*. Dit wordt waarschijnlijk veroorzaakt door het feit dat hij zelf deel uitmaakte van de beweging der katholieke jongeren en mogelijk bevreesd was onvoldoende afstand te kunnen nemen, waardoor hij als wetenschapper beschuldigd kon worden van een partijdig of vooringenomen standpunt. Knuvelder vermeldt zichzelf niet in zijn handboek, ook niet in relatie tot het tijdschrift *Roeping* waarvan hij vanaf 1926 toch redacteur was en twee jaar later zelfs hoofdredacteur werd, een positie die hij bleef bekleden tot 1944. Incidenteel werkte hij ook mee aan *De Gemeenschap*. In de rubrieken ‘Kroniek’ en ‘Hagel’ werd hij overigens regelmatig bekritiseerd, vooral na 1934 vanwege zijn waardering voor de Duitse literatuur en zijn Duitsgeoriënteerde staatkundige ideeën.

Zijn memoires schreef hij op in *Onachterhaalbre tijd* uit 1974; ook hierin gaat Knuvelder niet uitvoerig in op *De Gemeenschap*. Zijn herinneringen blijven anekdotisch en zijn vooral gekoppeld aan persoonlijke ontmoetingen. Hij maakt slechts een marginaal onderscheid tussen *Roeping* en *De Gemeenschap* en benadrukt meer de gezamenlijkheid van de katholieke jongerenbeweging. Op de verschillen in literatuuropvatting tussen de beide tijdschriften en de

andere invulling die *De Gemeenschap* gaf aan het begrip ‘sociale dienstbaarheid’ gaat Knuvelder in zijn memoires niet in.

Scholten kwalificeert Knuvelders memoires als “een anekdotisch relaas van leeservaringen en vooral van literaire contacten”.²² Knuvelder besteedt in zijn ogen slechts beperkt aandacht aan *De Gemeenschap* en de bespreking van het tijdschrift vindt vrijwel uitsluitend plaats in het kader van het toenmalige katholieke kamp.

In 1982 verscheen een geheel herziene editie in een beknopte versie van zijn vierdelige Handboek uit 1953. Om de chronologische volgorde van de receptiegeschiedenis van *De Gemeenschap* niet te doorbreken, ga ik hierop in in paragraaf 1.2.11.

1.2.2 De ‘Historische Schets’ van De Vooyo en Stuiveling

In de *Historische schets van de Nederlandse Letterkunde* van De Vooyo en Stuiveling²³, een veel gebruikt boek in de hoogste klassen van het middelbaar onderwijs in de jaren vijftig, wordt *De Gemeenschap* “onbetwistbaar” het belangrijkste blad genoemd van de katholieke jongeren tussen de beide wereldoorlogen.

De sterke strijdbare wil van deze groep, hun vurig geloof en hun artistieke talenten – voorts de voortreffelijke grafische medewerking, waardoor het blad een apart cachet kreeg – en tenslotte de eeuwenoude en wereldomvattende culturele traditie van het Katholicisme hebben een duidelijke aantrekkingskracht uitgeoefend op jongeren uit andere kringen. Niet enkel hebben bijv. vitalistische schrijvers bij herhaling meegewerkt aan dit orgaan, maar ook is door verschillende bekeringen de kring van hun eigenlijke medewerkers vergroot. Nadat door een vroege dood de begaafde en hartstochtelijke voorman, Gerard Bruning, was weggefallen, is de leiding vooral in handen geweest van de veelzijdige letterkundige Anton van Duinkerken. Als dichter wordt deze overtroffen door de zuivere lyricus Jan Engelman. De belangrijkste prozaïst van deze groep is de Brabantse schrijver Antoon Coolen.

De groep van *De Gemeenschap* heeft nimmer een streng isolement voorgestaan, en had dan ook veelzijdig contact met de algemene literatuur. Tijdens de bezetting zijn deze grenzen nog sterker vervaagd, terwijl bovendien de eenheid verloren ging, doordat enkele minder belangrijke schrijvers uit deze groep in politiek opzicht onbetrouwbaar bleken.

In deze karakterisering valt op dat ook hier het accent ligt op het levensbeschouwelijke en literaire karakter van het tijdschrift en dat het politiek-maatschappelijk engagement van de redactie niet vermeld wordt. Wel wordt deze keer het grafische element apart genoemd en benadrukt dat er niet alleen katholieken in het blad schreven. De beschrijving van het netwerk blijft overigens erg katholiek en nationaal. De relatie met de uitgeverij wordt buiten beschouwing gelaten.

De beschrijving van de beeldvorming met betrekking tot de protagonisten van het blad is bepaald onzorgvuldig. In hoofdstuk 4 zal ik naar aanleiding van kwalitatief en kwantitatief onderzoek terugkomen op de vraag wie de belangrijkste medewerkers van *De Gemeenschap* zijn, maar los daarvan wil ik hierover nu al de volgende opmerkingen maken. Gerard Bruning wordt een voorman genoemd, iets wat hij nooit geweest is, althans niet van *De Gemeenschap*.²⁴ Anton van Duinkerken is pas vanaf 1934 voorzitter van de redactie van *De Gemeenschap*. In 1926, toen Bruning stierf, was Van Duinkerken zelfs nog geen medewerker, laat staan leider. De voormannen en leiders van *De Gemeenschap* in de periode 1925-1930 waren Jan Engelman en Albert Kuyle, maar de laatste wordt zelfs niet genoemd. Het feit dat hij later in fascistisch vaarwater is terechtgekomen, is mijns inziens de reden dat zijn rol in de jaren twintig wat verdoezeld wordt.²⁵ De eenheid in het katholieke kamp ging niet pas in 1941

verloren, maar veel eerder al bij de splitsing in *De Gemeenschap* en *De Nieuwe Gemeenschap* in 1934.

1.2.3 Lodewick: *Literatuur, Geschiedenis en Bloemlezing*

Ook H.J.M.F. Lodewick behandelt *Roeping* en *De Gemeenschap* samen in één hoofdstuk onder het kopje ‘Katholieken’ in zijn *Literatuur, Geschiedenis en Bloemlezing*²⁶, een populaire methode in het middelbaar onderwijs in de jaren zestig en zeventig, met name op katholieke scholen:

Belangrijker nog dan *Roeping* wordt *De gemeenschap*, allereerst omdat hier hogere esthetische eisen gesteld worden, maar ook omdat dit tijdschrift de deur verder openwerpt zodat de katholieken langzamerhand uit hun isolement te voorschijn treden. [...] *De gemeenschap* (is) veel ‘moderner’ ingesteld, polemischer ook, niet het minst waar het misstanden in eigen kring betreft. Tekenend is ook dat in tegenstelling tot *Roeping*, *De gemeenschap* al snel een tijdschrift wordt waarin ook andersdenkenden publiceren (Marsman, Slauerhoff, Den Doolaard e.a.).

In de verdere tekst wordt Van Duinkerken opnieuw als leider genoemd, Engelman als belangrijkste dichter en Coolen en De Man als voornaamste prozaschrijvers. Albert Kuyle wordt vermeld als “figuur op het tweede plan”.

Op de in mijn ogen onjuiste beeldvorming over wie met betrekking tot *De Gemeenschap* de protagonisten zijn, kom ik zoals gezegd in hoofdstuk 4 nog uitvoerig terug. Ik beperk mij hier tot een verwijzing naar wat ik hierboven bij De Vooy en Stuiveling heb geschreven over het leiderschap binnen *De Gemeenschap* en tot de opmerking dat Antoon Coolen in de jaren dertig weliswaar diverse verhalen en prozafragmenten heeft bijgedragen aan het tijdschrift, maar, in relatie tot het tijdschrift tenminste, toch niet tot de voornaamste prozaschrijvers behoorde. Ik kom hierop terug in paragraaf 4.4.3. Herman de Man heeft slechts één verhaal in *De Gemeenschap* gepubliceerd, zijn vermelding is dus misplaatst, althans in relatie tot dit tijdschrift.²⁷

In de beeldvorming valt opnieuw op dat het blad gezien wordt als een katholiek literair tijdschrift, er is geen vermelding van de politiek-maatschappelijke en culturele bijdragen, wel van het open karakter naar “andersdenkenden”. De gelijknamige uitgeverij en de grafische vormgeving van het tijdschrift worden buiten beschouwing gelaten.

1.2.4 Anton van Duinkerken *Brabantse herinneringen*

In 1964 verschijnt *Brabantse herinneringen* van Anton van Duinkerken, een boek dat zijn memoires bevat tot november 1929, de maand waarin hij naar Amsterdam verhuist in verband met zijn nieuwe baan als redacteur bij het dagblad *De Tijd*. Zijn eerste publicaties in *De Gemeenschap* dateren van april 1927 en pas in januari 1929 treedt hij toe tot de redactie, met andere woorden zijn memoires kunnen nog erg weinig reflectie op zijn bijdragen aan en zijn positie binnen *De Gemeenschap* bevatten, eenvoudigweg omdat de tijd dat hij bij de *De Gemeenschap* een belangrijke rol speelt, nog moet komen. Zijn memoires zijn eigenlijk vooral interessant omdat hij uitgebreid beschrijft (en daarmee ook een beeld neerzet) hoe hij met de latere (op dat moment waren ze allen nog medewerker van *Roeping*) redacteurs van *De Gemeenschap* kennismakt, wat hem daarin raakt en wat maakt dat hij een paar jaar later de redactie van *Roeping* verlaat en tot *De Gemeenschap* toetreedt.²⁸

Van Duinkerken beschrijft zijn eerste ontmoeting met Jan Engelman, kort na Pasen in 1924. Hij zou een lezing geven bij de eerste onderlinge ontmoeting van de katholieke jongeren in Café Marinus te Tilburg. Ze waren uit Utrecht, Nijmegen, Maastricht, Amsterdam en Tilburg

bij elkaar gekomen en hem was verzocht een voordracht te houden over de samenhang tussen inhoud en vorm in het letterkundige kunstwerk.

(Mijn lezing) stond vol aanhalingen uit Aristoteles en Thomas, polemiseerde terloops met Jacques Maritain, streefde naar een schoonheidsopvatting, waarin de nieuwere aandoeningsleer verwerkt zou zijn. Het eindigde met woorden van Franz Werfel.²⁹

Maar wat gebeurde? Bij aankomst bleek Van Duinkerken niet verwacht te worden! Door een misverstand hadden de organisatoren van de ontmoetingsdag begrepen dat hij geen verlof gekregen had van de president van het seminarie, waar hij toen nog verbleef.

In mijn plaats sprak Jan Engelman, die ik tevoren nooit gezien had. Hij begon zijn redevoering met het uitdrukken van zijn leedwezen over mijn afwezigheid, terwijl ik zowat vlak voor zijn voeten zat. Hij citeerde Arthur Schnitzler en Rainer Maria Rilke, polemiseerde terloops met Jacques Maritain en eindigde met woorden van Jean Cocteau.³⁰

Opvallend in deze korte synopsis van beide toespraken is dat in de beeldvorming, voor het eerst in de secundaire literatuur, de buitenlandse oriëntatie van de latere redacteuren van *De Gemeenschap* naar voren komt. Ik kom daarover in paragraaf 4.5 nog uitvoerig te spreken.

Even verderop schrijft Van Duinkerken over het betoog van Engelman:

Ik luisterde met aandacht naar die toevloed van nieuwe begrippen, waarin het kunstenaarschap op de voorgrond gesteld werd als het doorzielde vormvermogen van de eenzame mens tussen zijn schoonheidbegerige broeders in de maatschappij. [...] Het eigen leven van het kunstwerk kreeg bij Engelman de nadruk. Wat de maker er aan meegaf, moest allereerst een innerlijke gaafheid zijn.³¹

En op blz. 247 zegt hij:

Engelman vreesde minder dan zijn leeftijdgenoten het zogenaamd estheticisme. Hij beschouwde de zorg van de kunstenaar voor de gaafheid van zijn werk als een ambachtelijke taakvervulling, die haar eigen zedelijke goedheid in zichzelf heeft en zich hiermee voor het geweten voldoende rechtvaardigen kan.³²

Van Duinkerken hield, nu hij er toch was, alsnog zijn toespraak. Bij de borrel daarna ontstond een twistgesprek tussen enkele Utrechters, met Henk Kuitenbrouwer als zegsman, en doctor Moller, de hoofdredacteur van *Roeping*, “over het recht van de hoofdredacteur om regels te schrappen in binnengekomen kopij. Moller bleek dit gedaan te hebben in een vers van Kuyle, die zo’n behandeling in het vervolg niet meer verdragen zou.” [...]

Op deze vergadering kon een belangloze toeschouwer reeds besluiten, dat eerlang de utrechtse groep zich van *Roeping* zou losmaken. Ze verschilde naar geestesgesteldheid te sterk van de brabantse priesters en leraren met hun blijmoedig cultuuroptimisme en hun onderdanig kerkgeloof. De utrechtenaars vormden een typische lekengroep. Ze waren zeker niet onvroom, doch hun belezenheid verschilde sterk van de onze. Ze hadden onlangs Paul van Ostayen ontdekt, wiens *Bezette Stad*, uitgegeven door De Sikkels te Antwerpen, traag naar de nederlandse boekhandel doordrong, terwijl zijn vorige werk hier zo goed als onbekend gebleven was. Ze vonden ons zichtbaar te log

van religieusheid, te bezwaard met een economische vooruitgangsproblematiek, te weinig onverschillig voor het geschrijf van gewestelijke krantjes en parochieblaadjes, kortom te gemoedelijk onderworpen aan geestelijke voogdij, om van de samenwerking met ons veel te blijven hopen.³³

Ook in deze passages komt impliciet het beeld naar voren van een groep die ‘groter’ denkt, zich ‘ruimer’ beweegt en ‘open’ katholiek is.

Volgens Scholten komt in deze beschrijving van de kennismaking ook een ander beeld naar voren, waarvan hij vindt dat het leidt “tot een overaccentuatie van bepaalde facetten die het historisch beeld vertekent. Die vertekening geldt met name de permanente reflectie in De Gemeenschap op de verhouding tussen literatuur en leven.”³⁴ Scholten is van mening dat hij in zijn studie voldoende gegevens heeft verschaft

voor de vaststelling dat de zorg van De Gemeenschap in het algemeen en van Engelman in het bijzonder zich wel tot iets meer uitstreckte dan tot de gaafheid van het kunstwerk en ‘een ambachtelijke taakvervulling’, en dat dit geluid, zij het aan het adres der geloofsgenoten bij voortduring herhaald, overstemd werd door het principe der ‘dienstbare schoonheid’ en van de ondergeschiktheid der artistieke werkzaamheid aan de ‘levenstaak’.³⁵

De correctie die Scholten die hier aanbrengt op de beeldvorming door Van Duinkerken, is mijns inziens terecht, maar ik zou de overaccentuatie zelf op een ander punt willen leggen. *De Gemeenschap* heeft in de eerste jaren steeds een balans gezocht tussen estheticisme en ethiek, tussen schoonheid en sociale actie. Jan Engelman vond beide belangrijk maar legde het accent, zoals Van Duinkerken mijns inziens terecht memoreert, toch meestal op de schoonheid; Albert Kuyle zorgde voor het tegenwicht, waardoor uiteindelijk een balans ontstond in de redactie. Ook hij stond voor beide, maar legde het accent op de sociale actie. Juist het evenwicht tussen artistieke vrijheid en literaire esthetiek enerzijds (Engelman) en een radicaal, sociaal engagement vanuit een katholieke levensvisie anderzijds (Kuyle) vormde tussen 1925 en 1930 de kracht van de formule van *De Gemeenschap* en juist dit evenwicht komt bij de conflicten in de redactie in 1930 onder druk te staan en het verbreken ervan leidt tot het vertrek van Engelman uit de redactie.

In de beschrijving van Van Duinkerken zit mijns inziens een overaccentuatie van de betekenis van Engelman als enige leider in de redactie en de vertekening zit erin dat hij voor het aandeel van Kuyle, die in zijn memoires nauwelijks voorkomt, geen oog heeft. Jan Engelman was in de periode 1925-1930 van groot belang voor *De Gemeenschap*, maar Albert Kuyle was dat eveneens. Ik zal daar in hoofdstuk 4 op terugkomen.

De verklaring voor het feit dat Van Duinkerken Kuyle deze betekenis in zijn memoires niet geeft, heeft ongetwijfeld te maken met het feit dat ze achteraf geschreven zijn. In de loop van 1933 zijn Van Duinkerken en Kuyle gebrouilleerd geraakt, een conflict dat leidde tot een splitsing in de redactie. Na de oorlog voeren zij een jarenlange polemiek met elkaar, o.a. over de zuiveringskwestie, en komen zij ook in de rechtszaal tegenover elkaar te staan.³⁶ Al deze gebeurtenissen hebben de memoires van Van Duinkerken naar mijn mening gekleurd en tot een vertekening van het historisch beeld geleid.

1.2.5 *Intenties en Aspecten* van Harry Kapteijns

In 1964 verschijnt de eerste, in opdracht van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, door Dr. Harry Kapteijns geschreven monografie over het tijdschrift, onder de titel *Het maandblad De Gemeenschap. Intenties en Aspecten*. Het boek bestaat uit een

tweedelig essay van 60 pagina's en een bloemlezing van teksten en illustraties uit het tijdschrift.

In het eerste deel 'Intenties' schrijft Kapteijns dat *De Gemeenschap* niet vernieuwend is geweest op het gebied van literaire, sociale of artistieke ideeën. *De Gemeenschap* keek vooral terug. "Er is bij mijn weten niet één ketterij aan hun mond ontsnapt en zelfs geen betuiging van sympathie voor één van de gangbare modernismen."³⁷ Wel nieuw is de mentaliteit waarmee ze haar ideeën naar buiten brengt: open, zoekend, jong en vitaal. *De Gemeenschap* profileert zich, vindt Kapteijns, met zwaar geschut en grote woorden, zet zich af tegen het individualisme van Tachtig, tegen de esthetiek van *Roeping* en tegen de autonomie van de kunst (*De Stijl* en *De Vrije Bladen*). Kunst dient een hoger doel. En ook al verkondigt *De Gemeenschap* geen enkele ketterij, de polemische wijze waarop zij haar ideeën verwoordt en andere katholieke jongeren als Feber, Knuvelde, Henri Bruning en Herluf van Merlet of landelijke katholieke kopstukken als Hendrik Moller, Hyacinth Hermans of Borromeus de Greeve en enkele anonieme pastoors en voltallige katholieke week- en dagbladredacties kritisch volgt, roept toch veel negatieve reacties op uit het eigen kamp: in het katholieke recensieweekblad *Boekenschouw* bijvoorbeeld en in het katholieke dagblad *De Morgen*. Er was volgens Kapteijns bepaald geen sprake van saamhorigheid onder de katholieke jongeren. Over de redactionele conflicten in 1930 en 1933 en de daarmee verband houdende wijzigingen van het redactionele beleid schrijft Kapteijns weinig of niets.

Weliswaar vermeldt hij de Nolens-affaire uit 1930, maar de censuurkwestie die daarbij speelt, bagatelliseert hij wel heel erg. "Het gestoei met het Nederlandse episcopaat lag [...] in een bijna zo onbelangrijk vlak als de kerkelijke censuur zelf."³⁸ Aan de discussies die er naar aanleiding hiervan tussen *De Gemeenschap* en de diverse katholieke week- en dagbladen spelen, refereert hij kort, maar dat het in de redactie zelf ook enig rumoer geeft, komen we niet te weten. Over de reden van het vertrek van Engelman aan het eind van dat jaar schrijft hij niets.

Met betrekking tot het redactionele conflict in 1933 gaat het ongeveer hetzelfde. Hij memoreert weliswaar het venijnige artikel van Kuyle over Engelman in *De Gemeenschap* van juli 1932 en de reactie van Van Duinkerken daarop in de aflevering van augustus, maar over het vervolg van het machtsconflict tussen Van Duinkerken en Kuyle in het daarop volgende jaar vertelt hij ons niets. "Wat zich achter de schermen heeft afgespeeld, laat zich slechts ten dele vermoeden, wij voelen het meest voor navolging van de redactie en stellen vast: 'De Gemeenschap wijzigde haar redactie, niet haar program'."³⁹

Waar Kapteijns in de eerste fase Jan Engelman als de leider van *De Gemeenschap* ziet, merkt hij op dat Anton van Duinkerken vanaf zijn toetreden in 1929 een steeds sterker stempel op het maandblad drukt en vanaf 1934 schets hij zijn positie als "dominanter dan ooit".⁴⁰

Met betrekking tot de jaargang 1936 schrijft Kapteijns: "Het anti-fascistisch karakter van De Gemeenschap wordt met het nummer duidelijker, aanvankelijk vooral in de Nederlandse arena, maar spoedig ook in het grotere verband der Europese gedachten." Hij memoreert de bijdrage van Jef Last over de katholieke revolutionair José Bergamin en het artikel 'Glauben und Fortschritt' van Joseph Roth als voorbeelden van de richting die *De Gemeenschap* ingaat: "die van wat men, overigens grof, kan noemen: het links-katholicisme."⁴¹

In de jaargangen erna opent *De Gemeenschap* haar venster op Europa met vertalingen van en artikelen over o.a. Bergamin, Roth, de in 1922 uit Rusland verbannen filosoof Nicolai Berdjajew en de joodse dichter Alexander Kailand.

In de laatste jaargangen 1940 en 1941 constateert Kapteijns "een zekere moedeloosheid" en "weinig elan, houdingloosheid, een dun geluid, geen toekomstideaal".⁴²

Zijn eindconclusie formuleert hij als volgt. "Met het verdwijnen van De Gemeenschap werd een speciaal hoofdstuk in de geschiedenis der katholieke culturele emancipatie afgesloten, een emancipatie eer van en door een mentaliteit dan door een theoretische uitbouw." Het

tijdschrift ontwikkelde zich van katholiek, via nationaal katholiek tot een blad dat vensters opende “op het geestelijk leven van Europa”.⁴³

In het tweede deel van zijn essay ‘Aspecten’ behandelt Kapteijns nog kort een aantal voor *De Gemeenschap* karakteristiek geachte verschijnselen, waaronder het open karakter, de katholieke inbreng, de uitgeverij en de uiterlijke vormgeving. Met name de laatste twee aspecten zijn opvallend omdat ze tot dat moment nog nooit door iemand bij de beschouwing betrokken waren.

De uitgeverij wordt op drie bladzijden beschreven en bevat nogal wat feitelijke onjuistheden, met name waar het de zakelijke opzet ervan betreft. Zo zijn uitgeverij en tijdschrift niet vanaf de oprichting in 1925 maar pas in 1929 onder één stichtingsbestuur gekomen en heeft H. Nelissen uitgeverij De Gemeenschap niet overgenomen, maar is hij er in 1935 directeur van geworden. De belangrijkste omissie is evenwel dat Kapteijns de indruk geeft dat het alleen om een literaire uitgeverij gaat. Dat de uitgeverij ook religieuze en politiek-maatschappelijke teksten uitgaf en daarnaast nog o.a. kinderboeken en bladmuziek, we komen het niet te weten. Onder het kopje ‘Lay-out’ besteedt Kapteijns ook twee pagina’s aan de typografische verzorging en de illustraties. Hij noemt het een heel apart aspect van tijdschrift en uitgeverij, niet alleen omdat “geen tijdschrift in die dagen zo uitbundig van omslagen en illustraties voorzien was, maar vooral in deze betekenis: dat het maandblad De Gemeenschap een spiegel is geweest van de krachten die er op creatief beeldend terrein sluimerden of reeds werkzaam waren!”⁴⁴ Kapteijns meent dat op het beeldende vlak zelfs meer sprake van een “gemeenschaps-stijl” was dan op het literaire. Ook de beeldend kunstenaar moest “een groot aantal lege tradities en een dode vormcultus [...] doorbreken, eer hij aanvaard werd in kerk of klooster, maar deze kunstenaars hebben in hun maandblad een eminente kans gekregen de mentaliteit en de kritiek te wijzigen. De beeldende-kunstkritiek van Jan Engelman bleef te meer geen dode letter, omdat de door hem verdedigde opvattingen visueel gesteund konden worden in of naast de tekst.”⁴⁵

Kapteijns noemt vervolgens een groot aantal van de beeldende kunstenaars die tekeningen, vignetten en lino- of houtsneden hebben geleverd aan het tijdschrift en er zijn ook vijftien voorbeelden van omslagen en illustraties in het boekje afgedrukt. Zowel in de namenlijst als in de gekozen afbeeldingen valt op dat alleen expressionistische illustraties geselecteerd zijn: tekeningen en grafiek van Henri Jonas, Jozef Cantré, Charles Eyck en Hendrik Wieggersma komen zelfs meer dan een keer voor in deze selectie. In hoofdstuk 6, dat gaat over de uiterlijke vormgeving van het tijdschrift, wil ik onderzoeken of deze selectie van kunstenaars en illustraties voor *De Gemeenschap* representatief genoemd kan worden (zie 6.7 conclusie 8).

Scholten heeft grote bezwaren tegen het essay van Kapteijns omdat deze alleen aandacht heeft voor het literaire aspect van *De Gemeenschap* en dit aspect niet inbedt in de levensbeschouwelijke en politiek-maatschappelijke context. “Een eenzijdige literaire pre-occupatie speelt de auteur voortdurend parten en leidt [...] herhaaldelijk tot een onvolledige en onjuiste voorstelling van zaken.”⁴⁶

Kapteijns legt in de ogen van Scholten veel te veel nadruk op het specifiek-artistische en esthetische element en te weinig op het religieuze en sociale.

“De ernstigste omissie in Kapteijns’ beschrijving van de laatste fase van De Gemeenschap acht ik het feit dat hij het dan constant en steeds sterker samengaan van het levensbeschouwelijke en het literaire aspect [...] onbesproken laat.”⁴⁷ Scholten is het niet met Kapteijns eens dat de open houding naar andersdenkenden ook in de tweede fase (1931-1933) en de derde fase (1934-1941) ruim aanwezig is. In de tweede fase waar Kapteijns “een intensiever samenwerking met niet- of andersgelovigen” ziet, constateert Scholten juist een

verstrakking in die samenwerking “tot de eis van onvoorwaardelijke trouw aan de leer der Kerk”.

Het beeld van het blad wordt tot 1934 door die tendens van verstrakking bepaald en incidentele medewerking in die jaren van ‘andersdenkenden’ is dan niets dan een marginaal gebeuren. En wat a fortiori voor genoemde periode geldt, gaat in enigerlei vorm voor ‘altijd’ op: de eigen katholiciteit heeft als constante het hoofddaccent, toegankelijkheid voor ‘anderen’ is in wisselende mate een begeleidend verschijnsel.⁴⁸

Wat Scholten hier zegt over de tweede periode kan met cijfers onderbouwd worden, maar wat hij over de derde periode zegt is aanvechtbaar. In deze periode publiceerden de volgende niet-katholieke auteurs (vrijwel allemaal verscheidene keren) in *De Gemeenschap*: uit de hoek van *Het Getij*, *De Vrije Bladen* en *Forum*: Hendrik de Vries, D.A.M. Binnendijk, Simon Vestdijk, Victor van Vriesland en A. Marja; uit de hoek van *De Gids*: M. Nijhoff, A. Roland Holst en J.W.F. Werumeus Buning; uit de hoek van *Opwaartsche Wegen*: Bert Bakker (de latere uitgever), Martien Beversluis, Jan H. Eekhout en Willem de Mérode; uit de socialistische hoek van het tijdschrift *Links Richten*: Jef Last en Freek van Leeuwen; overige niet-groepsgebonden niet-katholieke auteurs: F. Bordewijk, J.C. Bloem, Clara Eggink, M. Mok, Halbo C. Kool, Hélène Nolthenius, Ab Visser, J.C. van Schagen, Eric van der Steen en Gerard den Brabander.

Na deze opsomming kan toch nauwelijks sprake zijn van “incidentele medewerking” en van “een marginaal gebeuren”?

Scholten corrigeert nog vele fouten en omissies in de tekst van Kapteijns, maar die zijn in het kader van de beeldvorming minder relevant. Opvallend is dat hij over de paragrafen met betrekking tot de uitgeverij en de uiterlijke vormgeving niets zegt. Ze behoren in zijn proefschrift niet tot de “overwegende” aspecten die er met betrekking tot *De Gemeenschap* toe doen, ze hoeven dus ook in de bespreking van andere auteurs niet aan de orde te komen, laat staan dat ze tot een correctie zouden kunnen leiden van zijn eigen keuzes. In mijn proefschrift zal ik de uitgeverij en de uiterlijke vormgeving wel bij mijn onderzoek betrekken en nagaan of dat tot een andere beeldvorming met betrekking tot het tijdschrift leidt.

1.2.6 ‘De Katholieke Jongeren, Nolens en het Fascisme’ van Jan Engelman

Twee jaar na Van Duinkerken vertrouwde ook Jan Engelman onder de titel ‘De Katholieke Jongeren, Nolens en het Fascisme’ in het tijdschrift *Raam* enige gedachten omtrent *De Gemeenschap* aan het papier toe. Hij deed dat niet naar aanleiding van de verschijning van *Brabantse herinneringen*, waarover hij met geen woord rept, maar naar aanleiding van de onjuiste suggestie die in zijn ogen was ontstaan na de publicatie van het proefschrift van L.M.H. Joosten, *Katholieken en fascisme in Nederland 1920-1940*. Het ging om de suggestie die ontstaan zou zijn dat de ‘katholieke jongeren’ van de jaren twintig en dertig ‘fascistisch’ waren besmet’.

Nu is dit voor een gedeelte van hen zeker niet onjuist, maar voor een ander gedeelte stellig niet waar. Het mag zijn, dat de parlementaire democratie, de beslissingen met ‘de helft plus één’, bij hen niet in een goede reuk stond toen zij zich over ‘politieke’ zaken uitspraken, maar dit werd heel anders toen de dreiging anders werd, ernstiger en dichterbij, toen *Mein Kampf* was verschenen en de Rijksdagbrand plaats vond, de macht zogenaamd werd overgenomen.⁴⁹

Engelman schetst vervolgens het beeld dat hij de redactie (overigens meer nog om persoonlijke redenen) ook om deze reden toen al had verlaten, dat met name Albert Kuyle verantwoordelijk was voor genoemde fascistische tendensen en dat *De Gemeenschap* na het verdwijnen van Albert Kuyle uit de redactie per januari 1934 “geheel anti-Nazi was en daarin niet kon worden misverstaan.”

De stukken van Van Duinkerken tegen ‘geest’ en maatregelen der fascistten waren uitstekend, wij opteeden vóór de Republiek en tégen Franco in de Spaansche Burgeroorlog, wij hadden legio emigranten onder de medewerkers. Ik zelf zorgde voor de medewerking van Nederlandsche literatoren naar wier confessie niet was gevraagd, als zij maar goed schreven. Dit laatste was trouwens ook vóór het conflict mijn richtsnoer geweest.⁵⁰

Daarna gaat hij op blz. 30-31 uitvoerig in op de vraag hoe het conflict ontstaan is. Hij schetst het volgende beeld van de toenmalige redactie:

Over politiek werd aanvankelijk eigenlijk niet gedacht, al hadden we weinig achting voor het schipperen van de R.K. Staatspartij. De vriendschap met Erich Wichman ontstond spontaan, omdat hij een revolutionair kunstenaar was en een non-conformist. We lazen ‘De Bezem’ omdat *hij* er in schreef. Hij had veel vrienden bij kunstenaars, b.v. Roland Holst, Nijhoff en Marsman, maar ook Lehning en de beeldhouwer Jan Havermans, die zoo rood als een kreeft waren. Naar zijn verhalen over Mussolini en het Italiaansche fascisme werd geluisterd, maar een bijzondere achting hadden we er niet voor. De treinen liepen op tijd in Italië, Rome en Napels bezaten geen bedelaars meer, maar een heldere voorstelling van ’s mans actie bezat toen nog niemand. [...] Een veneratie voor den Dictator lieten we maar over aan den grijzen Jan Toorop en aan den eenzamen Brabantschen priester Wouter Lutkie, die veel allervreemdste stukken heeft geschreven, maar in stilte goed deed, b.v. bij de joden-razzia’s in Brabant het redden en verzorgen van den zoon van Herman de Man.

Hij doet uitvoerig verslag van de Nolens-affaire en geeft aan hoe hij langzaam steeds meer in conflict raakte met Albert Kuyle: aanmerkingen van Engelman op Kuyle omdat deze tekeningen die ter reproductie waren afgestaan door bevriende kunstenaars, niet had teruggezonden, bemoeizucht van Kuyle met Engelmans privé-leven en irritatie van Engelman over “de steeds oppervlakkiger ‘sociale bewogenheid’ van Kuyle, door larmoyante uitingen van ‘sociale deernis’.”⁵¹

Scholten maakt bij de beschouwing van Engelman vier kritische kanttekeningen.⁵² Hij vindt dat de parlementaire democratie in de eerste fase van *De Gemeenschap* met meer regelmaat en afkeer beleden wordt dan Engelman suggereert. Hij geeft hiervan een tweetal voorbeelden uit de jaargang van 1930, die geluiden herhalen die ook in eerdere jaargangen regelmatig opklinken.

Scholten meent verder dat Engelman de periode waarin de houding van *De Gemeenschap* ten opzichte van de parlementaire democratie verandert, te vroeg in laat gaan. Hij citeert o.a. een stuk van Engelman uit diens *Nieuwe Eeuw*-rubriek van 2 maart 1933 waarin Engelman *De Gemeenschap* waarschuwt dat het blad “zich hoede voor een gevaarlijk ‘democratisch’ sentimentalisme”.

Januari 1934 geeft inderdaad een cesuur met betrekking tot het afwijzen van fascisme en nationaal-socialisme, vindt Scholten, maar hij wijst erop dat medewerkers als Van Severijnen, Leyendekkers en Van Deurne in hun artikelen in *De Gemeenschap* ook na 1934 aanvaarding

van de volkswil voorwaardelijk maken aan de verenigbaarheid ervan met normen van zedelijkheid en met principes van christendom en katholicisme. Tot grote geestdrift voor en overtuigde verdediging van de democratie is het in *De Gemeenschap* nooit gekomen. Ten slotte (p. 266) wijst Scholten erop dat Engelmans kwalificatie “vóór de Republiek en tégen Franco” geen historisch juiste omschrijving is. *De Gemeenschap* heeft, na beide partijen in 1936 aan het woord gelaten te hebben, geprotesteerd tegen de pretentie der “witten” het “leger van Christus” te zijn en het tijdschrift heeft, tegen de kritiekloze ‘Francofilie’ van de katholieke Nederlandse pers in, het ‘andere geluid’, met name ook uit het buitenland, doen horen. Dat betekende volgens Scholten overigens heel wat en, evenmin als dat het geval was t.a.v. de kritiek van Van Duinkerken en Engelman op de nazi’s tegen het midden van de jaren ’30, is het zijn bedoeling daaraan met zijn kritische kanttekeningen iets af te doen.

In zijn proefschrift geeft Scholten op verschillende plaatsen meerdere voorbeelden van verschillende auteurs uit de gehele periode van het zeventienjarig bestaan van *De Gemeenschap* van artikelen waarin de democratie en de werking van het parlement negatief kritisch besproken wordt. Het is overduidelijk dat hij dit *De Gemeenschap* zwaar aanrekent en hij beschuldigt de redactieleden, vooral om deze reden, zelfs van “rechts-politieke sympathieën”.⁵³ Dit is te meer opvallend omdat Kapteijns nog sprak over “links-katholicisme”. In de politieke tijdgeest van de jaren zeventig, waarin Scholten zijn opmerking maakte, kan ik deze kwalificatie wel invoelen en onderschrijven, maar in de tijdgeest van de jaren twintig en dertig, waarin vele, ook niet-katholieke auteurs, onder wie Ter Braak en Marsman, kritisch waren over het functioneren van de democratie en het parlement past deze veroordeling veel minder. De kwalificaties ‘rechts en links’ en ‘progressief en conservatief’ hadden in het interbellum een andere betekenis dan in de jaren zeventig of tegenwoordig. Ik kom hierop nader terug in het laatste deel van hoofdstuk 2.4.

Wat betreft het laatste punt: als Scholten de uitgeverij bij zijn onderzoek betrokken zou hebben, had hij kennis kunnen nemen van de publicaties van *De Gemeenschap* over Spanje en de Spaanse Burgeroorlog door Van Duinkerken, De Semprun Y Gurrea en Timmermans, alle drie uit 1937, en dan zou hij deze opmerking niet gemaakt hebben. Het is een van de argumenten waarom de uitgeverij in relatie tot de beeldvorming over *De Gemeenschap* bij het onderzoek betrokken dient te worden. In het hoofdstuk over de uitgeverij kom ik hierop nog terug.

1.2.7 J.J. Oversteegen: *Vorm of vent*

In 1969 verschijnt de dissertatie *Vorm of vent* van J.J. Oversteegen die handelt over opvattingen over de aard van het literaire werk in de Nederlandse kritiek tussen de twee wereldoorlogen. De vraagstelling die Oversteegen in zijn proefschrift onderzoekt, laat zich als volgt samenvatten: hoe dachten de Nederlandse critici tussen 1916 en 1940 over de vraag: wat is literatuur? Het onderzoeksmateriaal dat een beantwoording hiervan mogelijk moet maken, vindt hij in hun kritieken.

Met betrekking tot *De Gemeenschap* bespreekt hij de literatuuropvatting van drie redacteuren: Jan Engelman, Albert Helman en Anton van Duinkerken. In de periode 1925-1930 plaatst Oversteegen de literaturopvatting van *De Gemeenschap* dichtbij die van *De Vrije Bladen*. Hij schrijft dat beide bladen vrijwel gelijktijdig een ontwikkeling doormaken naar een kunstbeschouwing van niet-levensbeschouwelijke aard. “Het is de tijd dat vele katholieken in het laatstgenoemde tijdschrift publiceren, zoals omgekeerd vele niet-katholieken zich blijken thuis te voelen in *De Gemeenschap*.”⁵⁴ Dat betekent overigens niet dat de centrale figuur Jan Engelman in de eerste jaren van *De Gemeenschap* zijn katholicisme verloochende. Engelman heeft het verband tussen levensbeschouwing en literatuur zonder reserve omschreven, maakt Oversteegen duidelijk aan de hand van een aantal citaten uit zijn kritische werk. Maar zijn

standpunt dat het katholieke karakter *op zichzelf* de kunstwaarde van een werk nog niet bepaalt, “maakt hem een vertegenwoordiger van wat men het Vrije Bladen standpunt kan noemen”.⁵⁵

“Na 1930 raakt Engelman ‘ideologisch’ op de achtergrond en wordt vervangen door Van Duinkerken, zoals De Vrije Bladen plaats maken voor Forum.” Van Duinkerken en Ter Braak verplaatsen het debat over de relatie tussen kunst en levensbeschouwing naar de relatie tussen wereldbeschouwing en levensbeschouwing, waarbij Van Duinkerken “de criticus is, die zich als criticus een goed katholiek wenst te betonen, en die dus apologeet is”.

Tussen beide protagonisten van de ideologie van *De Gemeenschap* in schenkt Oversteegen uitgebreid aandacht aan de literatuuropvattingen van Albert Helman via een samenvatting van zijn “ten onrechte weinig bekende boekje *Wij en de litteratuur*, een serie lezingen die in 1931 uitgeven werden bij De Gemeenschap, en die men enigszins als een groepsprogramma kan lezen.”⁵⁶ De kerngedachte achter de titel van de bundel is dat “het hoogste doel van de litteratuur is [...] de creatie van het wij-besef.”⁵⁷ Helman laat volgens Oversteegen duidelijk uitkomen dat deze doelstelling voor hem besloten ligt in de naam van het tijdschrift *De Gemeenschap*.

De auteur die zich voor- of achter-af van zijn taak rekenschap geeft, moet tot de conclusie komen, dat het wij-besef voor hem op drie punten steunt. Religieus: op de verhouding tusschen Ik en God; sociaal: op de verhouding tusschen Ik en andere mensen; en ethisch: op de verhouding tusschen Ik en Mijzelf (de zelfprojectie die men ‘geweten’ noemt).⁵⁸

In het kader van het onderzoek naar de literatuuropvattingen van *De Gemeenschap* is Oversteegen de eerste die hierin Helman een plaats geeft.

Scholten stelt in zijn dissertatie dat Oversteegens onderzoek maar een marginale relatie heeft met zijn studie over het tijdschrift *De Gemeenschap*. Dat heeft verschillende redenen. Het onderzoeksmateriaal van Oversteegen is veel uitgebreider en anders van aard - het betreft het geheel der literaire kritiek van het interbellum en is daarbij meer schrijver- dan tijdschriftgericht – en het is ook anders benaderd. Scholten heeft er moeite mee dat Oversteegen in zijn proefschrift alles steeds relateert aan de Prisma-polemiek⁵⁹, dat het bij hem gaat om een beschrijving van opvattingen omtrent de *aard* van het literaire werk en minder over de *functie* ervan en dat hij bovendien het accent legt op de houding van de diverse schrijvers ten opzichte van ‘het fenomeen literatuur alleen’ en de relatie literatuur-levensbeschouwing op de achtergrond houdt.

In zijn uitermate kritische bespreking van de dissertatie van Oversteegen schrijft Scholten:

In de permanente relatering aan een bepaalde literaire discussie, in de ontkoppeling van de aspecten aard en functie en in de beperking der aandacht tot ‘het fenomeen literatuur alleen’ ligt een totaal andere benaderingswijze gegeven dan de mijne, waarin een literatuuropvatting binnen een tijdschrift ook in zijn historische ontwikkeling en persoonlijke schakering werd onderzocht, waarbij de aspecten aard en functie in onderlinge gebondenheid aan de orde kwamen en de opvattingen over literatuur werden gezien in hun samenhang met de levensbeschouwelijke en politiek-maatschappelijke reflectie.⁶⁰

Voor mijn centrale onderzoeksvraag naar de beeldvorming is vooral interessant welke bijdrage het proefschrift van Oversteegen heeft geleverd aan de beeldvorming rondom *De*

Gemeenschap en wat daarop de reactie van Scholten was in zijn proefschrift over dit tijdschrift.

Oversteegen creëert voor de periode 1925-1930 van *De Gemeenschap* een beeld waarin *De Gemeenschap* heel dicht bij het paganistische tijdschrift *De Vrije Bladen* staat. Scholten is het hiermee helemaal niet eens.

In de katholieke literatuur en in *De Gemeenschap* heeft zich gedurende het interbellum op het vlak van literatuuropvatting nimmer een ontwikkeling voorgedaan die verwant zou zijn aan de tendentie naar een ‘formalistisch’ standpunt in *De Vrije Bladen*, zeker niet op het door Oversteegen gesuggereerde tijdstip: in de fase vanaf einde 1930 gaat *De Gemeenschap* juist de periode in, waarin sterker dan ooit het primordiaat der levensbeschouwing gaat gelden, en geloofsovertuiging en maatschappelijk engagement als noodzakelijk bevonden fundament voor artistieke werkzaamheid de literatuurbeschouwing gaat overheersen.⁶¹

En iets verder op dezelfde pagina schrijft hij:

De situering van Engelman “dicht bij *De Vrije Bladen*” doet geen recht aan diens opvatting der principiële ondergeschiktheid van de kunst aan de levenstaak. Daarbij komt dan nog dat Engelman, voorzover hij in eigen levensbeschouwelijk milieu de meest ‘uitgesproken’ pleitbezorger is voor de rechten van de schoonheid en de specifieke eisen der kunst, zijn pleidooien veelal als enkeling en tegen veel onbegrip en verdachtmaking in heeft gehouden, zodat er van representativiteit voor “de katholieken” geen sprake was en zijn optreden dan ook niet “een indicatie van de verandering in het klimaat” genoemd kan worden.

Naar aanleiding van deze discussie zijn er twee interessante vragen te stellen: wie heeft er gelijk en welk standpunt heeft in de literatuur over *De Gemeenschap* het meeste en het langste doorgewerkt?

Beide vragen zijn niet gemakkelijk te beantwoorden. In wezen is de discussie tussen Oversteegen en Scholten exemplarisch voor het hybridische karakter van *De Gemeenschap*. Oversteegen heeft gelijk als hij schrijft dat *De Gemeenschap* in zekere zin dichtbij *De Vrije Bladen* stond. Er was in de tweede helft van de jaren twintig een voortdurende polemische uitwisseling van standpunten en ideeën, maar eveneens van medewerkers tussen *De Vrije Bladen* en *De Gemeenschap*. Hendrik Marsman, Anthonie Donker, A. den Doolaard, Jan Jacob Slauerhoff, Jan Engelman, Chris de Graaff en Theun de Vries werkten aan beide tijdschriften mee. In 1928 schrijven leden van beide redacties⁶² een gezamenlijke brochure onder de titel *aNti-schUnd*, een vlammend protest tegen het socialistisch tijdschrift *Nu* (1927-1929).⁶³ En de poëzie van Engelman in de bundel *Sine Nomine* met de inmiddels tot de canon van de Nederlandse poëzie behorende klankgedichten ‘En rade’, ‘Arne Borg’ en ‘Vera Janacopoulos’, die in 1930 bij uitgeverij *De Gemeenschap* verschijnt met een voor die tijd zeer modern typografisch omslag van Charles Nypels, heeft een ontwikkeling doorgemaakt waarin het meer om de vorm dan om de inhoud gaat.⁶⁴

Maar daar staat tegenover dat Scholten in zijn proefschrift duidelijk aangetoond heeft dat het aspect levensbeschouwing toch steeds primordiaal is en hij heeft gelijk als hij schrijft dat Engelman met zijn klankgedichten niet representatief was voor de dichters van *De Gemeenschap* en met name om deze gedichten veel kritiek kreeg uit eigen kring.

In de doorwerking van standpunten heeft de visie van Oversteegen lange tijd de inhoud van een aantal literatuurgeschiedenissen bepaald (Van Bork/Laan 1986, Anbeek 1990 en Schenkeveld-van der Dussen 1993 zijn daar voorbeelden van). Maar ook de visie van

Scholten die in wezen in de lijn van Knувelder ligt als het gaat om het benadrukken van het katholieke karakter van *De Gemeenschap*, maar die er het belang van het politiek-maatschappelijke aspect van het tijdschrift aan toevoegde, heeft doorgewerkt in de wetenschappelijke literatuur van de jaren tachtig en begin negentig, al is het maar omdat ook zijn studie het niet behandelen van *De Gemeenschap* legitimeerde, omdat het toch vooral een katholiek tijdschrift was.

In de studie van Ruiter en Smulders uit 1996 klinkt voor het eerst een ander geluid en wordt het ambivalente karakter van het tijdschrift juist benadrukt, maar daarbij wordt niet verwezen naar de visie van Oversteegen, noch naar die van Scholten.

Sanders 2002 doet dat wel en betoogt, met verwijzing naar de kritiek van Scholten, dat Oversteegen zich, door zich in zijn studie te beperken tot de literaire opvattingen van schrijvers en niet op hun levensbeschouwelijk opvattingen in te gaan, een kind van zijn tijd toont. “Oversteegen schreef zijn boek in de tweede helft van de jaren zestig, toen hij als initiatiefnemer en redacteur van het tijdschrift *Merlyn* de werkimmanente literatuurbenadering propageerde en afrekende met de ‘literaire ideologieën’ die de zuilgebonden auteurs en critici uit de door hem beschreven periode huldigden. Zo bezien is *Vorm of vent* een product van de ontzuiling. De huidige canon – met ‘ventisten’ en ‘formalisten’ in het centrum – staat bij Oversteegen in de schijnwerpers, terwijl de verzuilde groeperingen (katholieken, protestanten en socialisten) kort en zonder veel gevoel voor nuance worden behandeld [...]”⁶⁵

Ruiter/Smulders en Sanders zetten de katholieke auteurs en het tijdschrift *De Gemeenschap* nadrukkelijk weer in de belangstelling, niet in eerste instantie als een katholiek tijdschrift, maar juist als een “modernistisch verschijnsel”. Ik kom daar vanaf hoofdstuk 1.2.17 uitvoeriger op terug.

1.2.8 ‘Catacomben en troglodieten’ van Albert Helman

In 1978 publiceert Albert Helman onder de titel ‘Catacomben en troglodieten. De interne geschiedenis van *De Gemeenschap*’ in het tijdschrift *Maatstaf* zijn herinneringen over de periode waarin hij voor *De Gemeenschap* actief was (1925-1931).

Als bedenking vooraf noteert Helman: “Zo is er de laatste jaren ook van alles over het tijdschrift ‘De Gemeenschap’, zijn historische functie en ideologie, zijn drijfveren, zijn redacteuren en medewerkers beweerd, dat ten dele juist is, maar ten dele kant noch wal raakt; soms tendentius bleek, soms simpelweg onwaar.”

In de beeldvorming benadrukt Helman het non-conformistische⁶⁶ en jonge karakter van de redactie:

Het is nodig te bedenken, dat toen dit alles begon, de initiatiefnemers en aanhang van ‘De Gemeenschap’ nog twintigers waren en hoofdzakelijk artistiek, niet politiek geëngageerd. Wel religieus en sociaal bewogen, mede als gevolg van hun afkomst. [...] Ikzelf was slechts een paar maanden ouder dan Kuyle en werd net meerderjarig in die dagen. Het mag wel beklemtoond worden, hoe jong wij allen nog waren, en hoe onervaren. Leeswolven en kijkgragen, die het leven nog nauwelijks kenden.

Hoewel Helman alle reden had om jegens Kuyle enige gevoelens van rancune te hebben - Kuyle had hem immers in diskrediet gebracht bij de Duitse bezetter door in het eerste oorlogsjaar in het *Algemeen Handelsblad* diens anti-nationaal-socialistische verleden in herinnering te roepen en Helman had zich naar aanleiding van deze publicatie gedwongen gevoeld enige tijd onder te duiken⁶⁷ - is daar weinig van te merken in de betekenis die hij Kuyle in relatie tot de beginjaren van *De Gemeenschap* geeft. In een lange reeks van schrijvers over *De Gemeenschap* geeft hij als eerste een positief beeld van het belang van Kuyle voor tijdschrift en uitgeverij. Hij schetst Jan Engelman⁶⁸ als “de dominante

persoonlijkheid in de redactie” en als iemand die “zich ook nogal gedecideerd toonde in zijn esthetische opvattingen, zijn voorkeur en afkeer”, maar geeft ook Kuyle⁶⁹ “een prominente rol in de geschiedenis van ‘De Gemeenschap’”. Hij beschrijft hem als een gedreven redactiesecretaris die “voor financieel tovenaarspeelde, propagandastunts bedacht en de verschijning van het eerste nummer doorzette.” Als iemand “die zich snel ontwikkelde, in elk geval reeds erg voorlijk, praktisch en ondernemend.” Een “haantje-de voorste”, “wild-bij-buien”, iemand die “weleens bleef doordraven en zonodig of onnodig brutaal kon optreden.” “Met enige onwelwillendheid had men hem ook ‘een begaafde blaag’ kunnen noemen, maar bij ons genoot hij aanvankelijk toch de speciale sympathie, die een benjamin toekomt.” Hij prijst zijn kwaliteiten als uitgever en zijn goede smaak met betrekking tot de keuze van de boeken en de grafische vormgeving ervan. Hij beschrijft zijn ontwikkeling als jonge uitgever die steeds “baziger, eigengereider en [...] feller” wordt en zo in de loop van 1930 in conflict komt met Jan Engelman. Dat Helman zelf eind 1931 uit de redactie stapt, heeft hiermee overigens weinig van doen; samen met Chris de Graaff stapt hij op vanwege de censuur die van officiële katholieke zijde op het *De Gemeenschap* wordt uitgeoefend. Ik kom daar in hoofdstuk twee nog nader op terug.

Scholten (1978, p. 260-263) meent dat het Helman niet gelukt is na een halve eeuw alles nog in het juiste perspectief te zien. Helman zet zichzelf volgens Scholten neer als “een ‘wilde indiaan’ tussen roomse cowboys” en Scholten vindt “dat beeld van distantie van het katholicisme der bentgenoten en van hun rechts-politieke sympathieën [...] niet geheel conform de feitelijke ontwikkeling in de eerste Gemeenschapsfase en te veel ‘ingekleurd’ vanuit een later perspectief”. Helman is in de jaren twintig veel katholieker dan hij ons achteraf in zijn memoires wil doen geloven, meent Scholten en hij geeft ter adstruering hiervan een aantal citaten uit *Gemeenschap*-teksten van Helman. Scholten toont met een citaat van Helman uit *De Gemeenschap* van 15 mei 1930 ook aan dat Helman in zijn memoires aanzienlijker eerder (volgens Helman in 1926 al) de gevaren van het fascisme onderkend zegt te hebben dan feitelijk het geval is.

Alle terechte kritische opmerkingen van Scholten ten spijt, neemt dat niet weg dat Helman, met name door zijn ervaringen met de katholieke censuur waarvan hij in zijn memoires vele voorbeelden geeft, in het begin van de jaren dertig afscheid heeft genomen van het katholieke geloof en in ieder geval ruim vóór het fascisme zijn ware (gewelddadige en antisemitische) gezicht toonde, democratische en anti-fascistische standpunten huldigde. Zijn memoires, ook al bevatten ze hier en daar feitelijke onjuistheden, doen aan de strekking van zijn betoog weinig af en geven op sommige punten een duidelijk ander beeld van *De Gemeenschap* dan Scholten en zijn voorgangers: non-conformistischer, jonger en vernieuwender.

1.2.9 Harry Scholten: *Aspecten van het tijdschrift De Gemeenschap*

Het proefschrift van Harry Scholten *Aspecten van het tijdschrift De Gemeenschap* verschijnt in 1978. Scholten beperkt zich in zijn onderzoek tot drie in zijn ogen “overwegende” aspecten⁷⁰ van het tijdschrift, nl. tot de redactionele opvattingen over literatuur, over levensbeschouwing en over politiek-maatschappelijk engagement. In hoofdstuk 1 van zijn boek beschrijft hij de zeventien jaargangen van het tijdschrift met betrekking tot deze drie facetten. In hoofdstuk 2 analyseert hij de aspecten zowel afzonderlijk als in hun onderlinge samenhang en in het laatste hoofdstuk confronteert hij zijn eigen onderzoek met de bestaande literatuur over *De Gemeenschap*. De conclusie van Scholten is dat de dimensie levensbeschouwing van de drie genoemde kenmerken gedurende de hele periode van het bestaan van *De Gemeenschap* het belangrijkste is geweest.

Scholten onderscheidt drie periodes in de geschiedenis van het tijdschrift. In de periode tot 1930 wordt het primaat van het levensbeschouwelijk aspect binnen de redactie in grote

saamhorigheid benadrukt. In de discussie over de verhouding tussen ars en vita, tussen kunst en leven, wordt eensgezind gekozen voor 'dienstbare schoonheid', voor een kunst die in een context van rooms-katholieke geloofswaarden in dienst staat van het hogere, van het goddelijke. In de periode 1930-1934 komt het evenwicht tussen kunst en leven in de confrontatie tussen eerst Jan Engelman en Albert Kuyle, en later Anton van Duinkerken en Albert Kuyle, onder druk te staan. Engelman legt de nadruk op het eigene van de kunst en het kunstenaarschap en Kuyle beklemtoont meer het religieuze en sociale element als noodzakelijk fundament voor artistieke werkzaamheid. In de laatste periode vanaf 1934, wanneer Albert Kuyle uit de redactie is gezet en het levensbeschouwelijke en het politiek-maatschappelijke aspect in het door hem opgerichte *De Nieuwe Gemeenschap* worden verbonden met orthodox-katholieke en racistisch-politieke beginselen, wordt in *De Gemeenschap* het literaire aspect gerelateerd aan het levensbeschouwelijke, in een gemeenschappelijke distantie van alle totalitaire bewegingen en praktijken van die tijd. Deze periodisering is door auteurs na Scholten overgenomen.

In hoofdstuk 3 van zijn boek vat Scholten op kritische wijze de waardering samen die anderen vóór hem aan *De Gemeenschap* gegeven hebben. Het is een soort toegift in zijn boek, die dan ook na de conclusie van zijn eigen onderzoek gegeven wordt. Hij gaat in op de 'memoires' van Van Duinkerken, Knuvelde, Helman en Engelman en reflecteert op een aantal eerdere wetenschappelijke studies voor zover ze iets zeggen over de door hem onderzochte aspecten van *De Gemeenschap*.

In zijn onderzoek naar de opvattingen over literatuur, levensbeschouwing en maatschappij van de redactie van *De Gemeenschap* is Scholten in hoge mate gericht op het reconstrueren en systematiseren van hun denkbeelden aan de hand van een uitvoerige beschrijving en analyse van de teksten in *De Gemeenschap* zelf. In die zin is hij met zijn studie een representant van wat later de zogenaamde reconstructiebenadering van de literatuurgeschiedenis genoemd is⁷¹. Scholten beperkt zich tot twee poëtische aspecten (aard en functie) van het tijdschrift. Zijn aanpak is vooral beschrijvend en analyserend, hij beschouwt andere studies over *De Gemeenschap* vooral als toegift en hij betreft ze niet bij zijn eindconclusie.

De instituties/actoren in de productiecomponent van het literaire veld, waarin *De Gemeenschap* functioneerde, zoals uitgever, vormgever, typograaf en illustrator en andere (concurrerende) literaire en culturele tijdschriften behandelt hij niet.

Scholten heeft met zijn studie een belangrijke bijdrage geleverd aan de beeldvorming rondom het tijdschrift *De Gemeenschap*. Het beeld dat hij in zijn proefschrift neerzet, is dat van een katholiek literair en politiek-maatschappelijk tijdschrift.⁷² Het is een beeldvorming die, doordat hij de bespreking van de secundaire literatuur buiten zijn analyse en conclusie houdt, ook niet gecorrigeerd wordt door andere auteurs.

In dit proefschrift zal ik bij de beschrijving van de opvattingen van de redactie van *De Gemeenschap* en bij de beschrijving van de beeldvorming door andere auteurs steeds gebruikmaken van de studie van Scholten, maar ik wil daarop ook voortbouwen en onderzoeken of een combinatie met een institutionele benadering van het literaire veld waarbinnen de redactie van *De Gemeenschap* zich beweegt, tot andere uitkomsten leidt, met name met betrekking tot de beeldvorming over *De Gemeenschap*.

Helman heeft een bespreking van vijf pagina's onder de titel 'De Gemeenschap en de goddelijke willekeur van de artiest' gewijd aan de dissertatie van Scholten in het weekblad *De Tijd* van 21 juli 1978 (p.29-34). Hij schrijft dat het proefschrift

veel stof tot denken geeft, wat een onmiskenbare verdienste van dit vrij omvangrijke boek is; en tevens, dat het nu net *die* kwaliteiten mist, die een kenner van de materie

welke Scholten hier bestudeerd heeft, ertoe hadden kunnen brengen om meteen de loftrumpet te steken. Over steken gesproken – de auteur heeft er niet veel laten vallen, zijn ijver heeft hem ervoor behoed. Mijn bezwaren gaan naar iets anders uit; ze betreffen voornamelijk kwesties van beginsel, van uitgangspunt en gezichtspunt. Wanneer men zich bij het bestuderen van de functie van een tijdschrift gedurende de jaren van zijn bestaan tot een drietal “aspecten” wil beperken, dan levert dit bepaalde moeilijkheden op: onder meer een hinderlijk scheeftrekken, waardoor de geselecteerde “aspecten” in een vals perspectief komen te staan. Ze krijgen een belangrijkheid die ze feitelijk missen in de samenhang van het geheel. Het bijkomstige wordt dan vaak als essentieel, het niet-zo-erg-gewichtige als heel belangrijk gepresenteerd. Dit is het algemeen bezwaar van iets uit één bepaalde gezichtshoek bekijken.

Vervolgens probeert Helman de vraag te beantwoorden wat *De Gemeenschap* eigenlijk voor tijdschrift was. Wat het beoogde, welke personen er hun stempel op gedrukt hebben en hoe het functioneerde. Wat zijn plaats, zijn invloed, zijn uitdaging tot reactie was en wat er in de tijd zelf gebeurde dat omgekeerd repercussies had op de gang van zaken bij en de uitingen in dat tijdschrift.

Wie hierover geen klaarheid verschaft én zoals dr. Scholten doet, zichzelf paal en perk stelt door nogal klakkeloos aan te nemen dat *De Gemeenschap* een in hoofdzaak “literair” tijdschrift was, met weliswaar veel sociaal-kritisch “bijwerk” op een niet te miskennen orthodox-katholieke grondslag, en dat de twee mannen die het tijdschrift door de jaren heen zijn gezicht geven, in feite *Jan Engelman* en *Anton van Duinkerken* waren – daarbij hinderlijk voor de voeten gelopen door de gebroeders *Kuyle-Kuitenbrouwer* – die trekt deze “aspecten” toch wel heel ruw uit hun reëel verband los. Want van meet af aan was het maandblad, dat al snel zijn ondertitel “voor katholieke reconstructie” liet vallen, bedoeld als een *algemeen* tijdschrift, met aandacht voor *alle* kunsten (waarvan aan *geen* het primaat werd toegekend) en als een onderkomen voor – in de eerste plaats katholieke – “voorstrevende” beoefenaars van alle takken van kunst.

Vervolgens herhaalt Helman enkele noties die ik al behandeld heb bij de beschrijving van zijn memoires: het beeld van een groep jonge kunstenaars die vooral “mooie dingen” willen maken. Hij benadrukt dat aan de belangrijke factor van hun afkomst uit de kleine middenstand en de arbeidersklasse door niemand voldoende aandacht is besteed, dit in tegenstelling tot de medewerkers van *De Vrije Bladen* en later *Forum* die vooral uit de gegoede burgerij afkomstig waren.

Wat hun als “reconstructie” [...] vagelijk voor ogen stond, betrof in de eerste plaats een artistieke vernieuwing binnen het roomse kamp; en vernieuwing op het gebied van *alle* kunsten. [...] Dat zij [in hun bijdragen over beeldende kunst, architectuur, literatuur en muziek] hun van huis uit meegekregen katholieke levensbeschouwing niet konden, noch wilden uitschakelen, lag voor de hand. Evenzeer was het vanzelfsprekend dat zij, de *maatschappelijke* functie van de kunst ten volle erkennend, ook – de een meer, de ander wat minder – hun aandacht schonken aan de sociale misstanden die hun uit datzelfde roomse milieu tegengrijsden, en waarvan bepaalde politieke implicaties hun opvielen. Zij oefenden daar kritiek op uit, meestal honende kritiek, zonder dat het hun helder voor de geest stond hoe in *deze* levenssector de “reconstructie” zijn moest, hoe de positieve kant van deze dingen behoorde te zijn. Men kon dat ook kwalijk verwachten van een handjevol misschien begaafde, maar

stellig niet geniale twintigers. De esthetische bekommernis stond op de voorgrond in *De Gemeenschap*, de sociaal-politieke op de achtergrond: een onontbeerlijke, katholiek gekleurde achtergrond. Het is onjuist deze verhouding en deze feiten anders voor te stellen.

Helman bestrijdt het beeld dat Scholten neerzet dat de redactieleden van *De Gemeenschap* in het bezit waren van “pasklare denkbeelden” en “van een gestructuurde ideologie”, opvattingen die Scholten bovendien samenstelt op basis van een hoogst onvolledige documentatie, nl. alleen hun bijdragen die in het tijdschrift verschenen, terwijl de meeste redacteuren meer *buiten* dan *in* het tijdschrift hebben gepubliceerd en daar hun meningen op allerlei terrein vaak het duidelijkst hebben uitgesproken. “Moeten hun publicaties niet in samenhang met ook die contemporaine gegevens worden beoordeeld?”

In werkelijkheid gingen de redactie, de kameraden, de vitale ‘jongeren’ van overal, uit van een aantal deels aantrekkelijke, deels afstotende verschijnselen en gebeurtenissen, reageerden spontaan daarop, instinctief, en pas op de lange duur ontdekte men, soms tot eigen verbazing, dat ieder een bepaalde richting was ingeslagen, onbewust zekere richtlijnen had gevolgd.

Dat ging niet allemaal zo doordacht en consistent in de ogen van Helman:

Het was de goddelijke willekeur van de artiest [...] die geen schoolmeesterlijk keurslijf om zijn botten duldt en zonodig alle ‘logica’ of ‘consequentie’ aan zijn laars lapt. [...] Bij alles deed zich meer speelsheid of snaaksheid gelden, dan dr. Scholten kon vermoeden.

Volgens Helman was het tijdschrift in artistiek en sociaal opzicht vrij ondogmatisch en weinig isolationistisch. Het stond open voor alle gelijkgezinden, ook als zij niet-katholieken waren. Bijdragen, ook van de redacteuren zelf, werden met esthetische normen beoordeeld, en niet in eerste instantie met katholieke, ook al mochten ze daarmee inderdaad niet in strijd zijn. “Het redactionele ‘beleid’ ging uit van de vraag: wat is voor dit tijdschrift geschikt, terwijl het in andere geen plaats vindt of zoeken wil?” De redactie wilde een dialoog bevorderen. *De Gemeenschap* deed dit ook via het “door Scholten geheel over het hoofd geziene” uitgeven van boeken met niet-katholieke geestverwanten. “Het begrip ‘katholiek’ werd in zijn ruimste, oorspronkelijke betekenis van ‘algemeen’ op hen toegepast, óók door Kuyle en zijn broer, óók door Van Duinkerken. In dit opzicht is *De Gemeenschap* tot op heden een unieke, vermoedelijk ook onnavolgbare onderneming gebleven.”

Volgens Helman ging Engelman zijn belangstelling in de loop van de jaren steeds meer richten op het puur artistieke. Dit werd hem onder zijn bentgenoten niet altijd in dank afgenomen. “Engelmans positie in de Gemeenschapsredactie wordt door Scholten terecht hoog aangeslagen, al is er nooit werkelijk “leiding” van hem uitgegaan. Het lag niet in zijn aard te domineren, en daarvoor ontbrak het hem, zeker in het eerste zevental jaren, ook te zeer aan “achtergrond”. De positie van Van Duinkerken droeg een meer corrigerend en bemiddelend karakter, tenminste in mijn tijd. Hij stelde zich wat boekachtig op tegenover de heidens-esthetiserende tendenties bij sommigen.” De redactionele ‘Verantwoordingen’ worden door Scholten óf aan Engelman óf aan Van Duinkerken toegeschreven “terwijl ze meestal *collectief* werden opgesteld en pas na veel discussies en allerhande compromissen hun eindvorm vonden. Ze behelsden dan ook óf een kleinste gemene veelvoud, óf een grootste gemene deler van de opvattingen van het gehele redactionele collectief.”

Het is opvallend dat Helman in zijn uitgebreide bespreking niet ingaat op de kritiek die Scholten op zijn memoires geeft, nl. dat hij in zijn Gemeenschapsjaren katholieker en minder anti-fascistisch was dan hij later zelf aangeeft. Impliciet doet hij dat echter wel. Hij erkent dat de redactie van *De Gemeenschap* (dus inclusief hijzelf) katholiek was, maar zegt tegelijkertijd dat het de redactie daar, in tegenstelling tot wat Scholten denkt, niet in eerste instantie om te doen was. En wat Scholten omschrijft als “rechts-politieke sympathieën” beschrijft Helman als politieke naïviteit en “goddelijke willekeur van de artiest”.

In mijn proefschrift wil ik dit verschil in zienswijze onderzoeken aan de hand van een kwalitatieve analyse van de ‘Verantwoordingen’ van de redactie en door middel van een kwantitatief onderzoek naar de aard en de functie van de teksten in *De Gemeenschap* en zo laten zien wie er in deze kwestie het gelijk aan zijn zijde heeft.

1.2.10 Tussentijdse samenvatting en conclusie

In de beeldvorming over *De Gemeenschap* wordt dit blad tot de verschijning van het proefschrift van Scholten in 1978 in de secundaire literatuur in navolging van Knuvelder vooral gekenschetst als een katholiek literair tijdschrift. Scholten voegt op zeer pregnante wijze een element aan de bestaande beeldvorming toe, namelijk het politiek-maatschappelijke aspect. Het katholieke element was overigens ook in zijn ogen dominant. Aan het onderzoek van Scholten ligt een centrale opvatting ten grondslag, namelijk dat het onmogelijk is literatuur en leven te scheiden. “Daarmee ging Scholten in tegen de autonomiegedachte die lange tijd de neerlandistiek verengd heeft. Typerend is in dit opzicht zijn kritiek op Oversteegens proefschrift *Vorm of vent.*”, schrijft Ton Anbeek in het nawoord van de bundeling van een aantal opstellen van Harry Scholten in 1989.⁷³

In de volgende paragraaf van dit hoofdstuk wil ik onderzoeken in hoeverre de vernieuwde beeldvorming op basis van het proefschrift van Scholten doordringt in de secundaire literatuur over *De Gemeenschap* en of er in de beeldvorming nog iets verandert omdat er (opnieuw) andere aspecten bij de beeldvorming betrokken worden.

1.2.11 Opnieuw Knuvelder

In 1982 verscheen een geheel herziene editie in een beknopte versie van Knuvelders vierdelige Handboek uit 1953. Hierin noemt hij *De Gemeenschap* “artistiek aanzienlijk belangrijker” dan *Roeping* en schrijft hij over *De Gemeenschap*: “Dit blad ontvouwde weliswaar in zijn inleiding een breed programma voor heel het sociale, economische, politieke en artistieke leven; het handelde hierover ook in de loop der jaren, maar werd in de praktijk toch vooral een artistiek tijdschrift, waarin naast katholieke auteurs ook niet-katholieke publiceerden.”⁷⁴

Uit deze formulering blijkt dat Knuvelder de strekking van de dissertatie van Scholten met betrekking tot het belang van het politiek-maatschappelijk aspect in *De Gemeenschap* grotendeels heeft verwerkt in zijn herziene kwalificatie van het tijdschrift. Kennelijk is hij het nog niet met Scholten eens dat dit aspect al vanaf de eerste jaargang in 1925 aanwezig is. In de aandacht die hij aan de jong-katholieke auteurs geeft, is een interessante verschuiving ten opzichte van 1953 te zien. Albert Helman krijgt nu als enige twee pagina’s, Van Duinkerken, Engelman en de beide Brunings ieder een halve pagina en Albert Kuyle is helemaal weggefallen. Aangezien aan het literaire oeuvre van laatstgenoemde in de periode na 1953 nauwelijks iets toegevoegd is (Kuyle overlijdt in 1958), is het waarschijnlijk dat de gerechtelijke veroordeling van zijn politieke verleden in de beeldvorming van het literaire circuit zijn werk heeft gedaan.

Samenvattend kunnen we zeggen dat Knuveler in zijn publicaties vanaf 1953 tot 1982 vooral het literaire en het katholieke karakter van *De Gemeenschap* benadrukt. Met deze karakterisering ging hij voorbij aan de open houding van de redactie die ook veel niet-katholieke auteurs in het blad liet publiceren, aan de brede, niet alleen levensbeschouwelijke en literaire, maar ook politiek-maatschappelijke en culturele bladformule van het tijdschrift en aan de moderne vormgeving ervan. Vanaf 1982 nuanceert hij het beeld iets met betrekking tot het open karakter en de artistieke richting van *De Gemeenschap*. De uiterlijke vormgeving van het tijdschrift en de activiteiten van de gelijknamige uitgeverij worden niet bij zijn analyse betrokken.

1.2.12 Schrijversprentenboek over *De Gemeenschap*

In 1986 wordt in het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum in Den Haag een tentoonstelling gehouden over *De Gemeenschap*. De begeleidende publicatie *De Gemeenschap 1925-1941* wordt als deel 24 van de serie Schrijversprentenboeken tegelijkertijd uitgegeven en is samengesteld en geschreven door Theo Bijvoet, Sjoerd van Faassen, Daniël de Lange, Kees Nieuwenhuijzen en Harry Scholten.

In de beeldvorming sluit dit prentenboek vanzelfsprekend – Harry Scholten is immers co-auteur – aan bij het proefschrift van Scholten. Dat wil zeggen dat *De Gemeenschap* neergezet wordt als een katholiek, literair en politiek-maatschappelijk tijdschrift. Omdat het om een prentenboek gaat, wordt natuurlijk bijna als vanzelf ook aandacht besteed aan de uiterlijke vormgeving van het tijdschrift en van de boeken van de uitgeverij.

In de inleiding wordt met name aan de hand van de memoires van Van Duinkerken en enkele citaten uit brieven van Engelman aan Van Duinkerken de start van *De Gemeenschap* geschetst. Nog redelijk nieuw in de beeldvorming is de belangrijke rol die Albert Kuyle naast Jan Engelman (en vanaf de jaren dertig Anton van Duinkerken) toebedeeld krijgt; we waren hem immers alleen nog bij de memoires van Helman uit 1978 in een wezenlijke positie tegengekomen.

Albert Kuyle is de drijvende kracht achter het tijdschrift. Op 20 november 1924 schrijft Jan Engelman aan Anton van Duinkerken: “Ja, ja, hij is een goed zakenman, die dichterling. Anders kwam ‘De Gemeenschap’ er nooit. En ’t is volstrekt niet iets minderwaardigs, zoals hij het doet, want hij heeft ’n doel voor oogen, waar veel krachten aan dienstig mogen gemaakt worden.”

[...]

Op vleugelen van eensgezinde geestdrift maakt het blad al gauw na zijn bescheiden start een dynamische ontwikkeling door. Engelman en Kuyle fungeren daarbij als gangmakers. De poëtische en kritische kwaliteit van eerstgenoemde, het prozatalent en de wervende kracht van de laatste en niet in de laatste plaats de breed-artistieke gerichtheid van beiden maken *De Gemeenschap* al in zijn beginfase tot een markant verschijnsel in de comtemporaine Nederlandse letterkunde. Een tijdschrift dat zijn eigen gezicht ontleent aan het ‘primordiaat’ der katholieke levensbeschouwing, maar ook aan duidelijke distantie van roomse kunstbevoogding en aan een openheid die andersdenkenden – als H. Marsman – tot betrokkenheid en medewerking brengt.⁷⁵

In de zinsnede over ‘het primordiaat der katholieke levensbeschouwing’ klinken letterlijk de woorden van Scholten door. Des te opvallender is het dat het politiek-maatschappelijk aspect, ‘de sociale dienstbaarheid’, niet genoemd wordt als belangrijk element in de opvattingen van *De Gemeenschap* en pas aandacht krijgt, en dan nog zeer bescheiden, in de beschrijving van de periode vanaf 1934.

Ook nog tamelijk nieuw in de beeldvorming, alleen bij Kapteijns en bij Helman zijn deze aspecten summier aan de orde geweest, is de aandacht voor de uitgeverij en de breed-artistieke gerichtheid, die in het maandblad tot uitdrukking komt in de ruime aandacht voor muziek, toneel, film, beeldende kunst en architectuur en in de aandacht voor de uiterlijke vormgeving van het tijdschrift.

Wat opvalt is dat, net als bij Kapteijns, vrijwel alleen de expressionistisch werkende kunstenaars in de inleiding genoemd worden: Jozef Cantré, Henri Jonas, Joep Nicolas, Henk Wiegersma, Charles Eijck en Otto van Rees. Ook de in het prentenboek afgedrukte illustraties zijn voornamelijk van deze kunstenaars.

In mijn proefschrift wil ik nader onderzoeken of de presentatie van beeldende kunst(enaars) in *De Gemeenschap* van Kapteijns 1964 en Bijvoet e.a. 1986 representatief is voor de uiterlijke vormgeving van het tijdschrift.

Het verslag van dit onderzoek staat in hoofdstuk 6 en in hoofdstuk 6.7 conclusie 8 kom ik terug op de presentatie van beeldende kunstenaars door Kapteijns en Bijvoet e.a..

1.2.13 Piet Calis: *Onze Literatuur*

Een van de meest gebruikte literatuurmethodes voor middelbare scholieren in de jaren tachtig en negentig is *Onze Literatuur* uit 1984, geschreven door Piet Calis. In het tweede deel van deze methode, *Onze Literatuur vanaf 1916*, besteedt hij aandacht aan *De Gemeenschap* en haar redacteurs in een apart hoofdstuk met de titel *De katholieke jongeren*.⁷⁶ Zij nemen volgens Calis een belangrijke plaats in de literatuur tussen de beide wereldoorlogen in. Hij vermeldt Pieter van der Meer de Walcheren als bezielende inspirator en Gerard Bruning als een van de jongeren die zich aan zijn zijde schaarden. Het tijdschrift *De Gemeenschap* noemt hij “het leidinggevende orgaan van de jonge katholieke schrijvers.” Jan Engelman karakteriseert hij als “een vooraanstaande schrijver in het tijdschrift *De Gemeenschap*, [...] dichter van uiterst muzikale verzen, waarin hij zijn verlangen naar de geliefde en zijn zoeken naar God onder woorden bracht. [...] Ook de Maastrichtse dichter *Pierre Kemp* trok de aandacht met klankrijke poëzie, waarin dikwijls kleurige impressies met veel raffinement worden weergegeven. [...] Een jongere dichter was *Gabriël Smit* wiens poëzie sterk naar binnen gericht was.” Hij roemt de betekenis van Anton van Duinkerken die “aan de emancipatie van het katholieke volksdeel een opmerkelijke bijdrage [heeft] geleverd.” Antoon Coolen wordt door hem “tot de belangrijkste prozaschrijvers onder de katholieke jongeren van die tijd” gerekend. En ten slotte wordt ook Herman de Man als laatste onder het kopje ‘de katholieke jongeren’ genoemd, maar deze keer terecht niet meer in relatie tot *De Gemeenschap*.

Wat nieuw is, is dat literatuurmethodes zoals die van Calis sinds de jaren tachtig geïllustreerd zijn. En ook al valt er in de tekst over *De Gemeenschap* geen enkele verwijzing naar de uiterlijke vormgeving ervan te ontdekken, er zijn wel twee omslagen op de betreffende pagina afgebeeld. Nota bene onder het begeleidende kopje “De totale beleving van de godsdienst”, een beleving die ik in de illustratie van Eijck (het stadsgezicht op het omslag van april 1929) niet kan ontdekken en in de illustratie van Cantré (de houtsnede ‘De herders’ als bijlage van het kerstnummer van 1925) hooguit in de titel.

Aan de karakterisering van *De Gemeenschap* in *Onze Literatuur vanaf 1916* is niet af te lezen of Calis kennis heeft genomen van de resultaten van het onderzoek van Scholten. In ieder geval heeft hij ze niet verwerkt in zijn literatuurmethode. *De Gemeenschap* blijft in zijn tekst een katholiek en puur literair tijdschrift. En behalve Pierre Kemp en Gabriël Smit worden nog steeds dezelfde auteurs onder dezelfde noemer van ‘de katholieke jongeren’ beschreven als in de *Historische Schets van de Nederlandse Letterkunde* van De Vooy en Stuiveling en in *Literatuur, Geschiedenis en Bloemlezing* van Lodewick, die in de jaren vijftig, zestig en

zeventig naast Knuvelders *Inleiding tot de Nederlandse letterkunde* de meest gebruikte literatuurmethodes in het voortgezet onderwijs waren. De correctie van Scholten op de bestaande beeldvorming, namelijk dat *De Gemeenschap* behalve een katholiek en literair, ook nadrukkelijk een politiek-maatschappelijk tijdschrift was, is in ieder geval niet tot deze methode doorgedrongen.

De bestaande beeldvorming in de literatuurgeschiedenissen voor het middelbaar onderwijs blijkt hardnekkig en wordt steeds opnieuw gereproduceerd en doorgegeven.

1.2.14 Twee eeuwen literatuurgeschiedenis 1800-2000

In *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis 1800-2000*, onder redactie van Van Bork en Laan uit 1986 en bedoeld voor het hoger en wetenschappelijk onderwijs, is de opzet anders dan in de traditionele literatuurgeschiedenissen en worden niet zozeer tijdschriften en personen besproken als wel poëtische stromingen in de literatuur en de kunst.

Fontijn en Polak⁷⁷ beschouwen het modernisme als een zelfstandige literaire periode waarin een systeem van literaire normen en conventies dominant is. Naast overeenkomsten zijn er grote verschillen in de wijze waarop die normen en conventies werden geïnterpreteerd en in praktijk werden gebracht. Om deze overeenkomsten en verschillen enigszins te rubriceren hanteren zij de volgende indeling:

- radicaal modernisme of historische avant-garde. Hiertoe worden de meer radicaal modernistische stromingen als futurisme, dadaïsme, surrealisme en constructivisme gerekend.
- gematigd modernisme waartoe de auteurs het expressionisme, zowel in zijn humanitaire als in zijn esthetische vorm, en de nieuwe zakelijkheid rekenen.

De twee soorten modernisme zijn niet altijd streng te scheiden, schrijven de auteurs, waarbij zij als voorbeeld het tijdschrift i 10 van Arthur Lehning noemen, waarin radicale en gematigde modernisten gezamenlijk publiceerden.

In het eerste gedeelte van hoofdstuk vijf van dit boek onderzoeken Fontijn en Polak de reacties op het modernisme in een dertiental Nederlandse tijdschriften waaronder *De Gemeenschap*. In het verslag van hun onderzoek wordt *De Gemeenschap* één keer genoemd. Opgemerkt wordt dat Gerard Bruning in 1926 in *De Gemeenschap* negatief reageert op het surrealisme en dat Jan Engelman dat in 1935 nogmaals doet. Dit laatste is onjuist. In het maartnummer van 1935 wordt op bladzijde 234-240 een lezing over het surrealisme van Jan Engelman afgedrukt, die hij hield voor de leden van de Utrechtse Filmliga. Het is een genuanceerd kritisch betoog, waarin hij een kunsthistorisch overzicht geeft van het internationale surrealisme van 1919 tot 1935. Hij neemt juist afstand van het artikel van Gerard Bruning, die hij “gebrek aan geestelijk schattingsvermogen” toeschrijft.⁷⁸

Hoewel Fontijn en Polak *De Gemeenschap* onderzocht hebben, worden uit dit tijdschrift door de auteurs geen relevante reacties op het modernisme gememoreerd en wordt *De Gemeenschap* niet ingedeeld in een van de poëtische stromingen van het modernisme. Van Ostaijen (als dadaïst), Marsman en Kuyle (als expressionisten) en Bordewijk (als vertegenwoordiger van de nieuwe zakelijkheid) worden in hun hoofdstuk wel genoemd, maar geen van deze auteurs wordt in relatie met *De Gemeenschap* gebracht.

De invloed van het tijdschrift *De Stijl* op de Nederlandse literatuur wordt “zeer gering” genoemd⁷⁹. De humanitaire variant van het expressionisme wordt in Nederland volgens Fontijn en Polak voornamelijk vertegenwoordigd in het tijdschrift *De Stem* en in Vlaanderen door *Ruimte*.⁸⁰

In mijn proefschrift wil ik onderzoeken of er modernistische tendensen in tijdschrift *De Gemeenschap* aan te wijzen zijn en in welke poëtische stroming in de literatuur en in de kunst *De Gemeenschap* gepositioneerd zou moeten worden. In het onderzoek zal ik ook de uitgeverij en de uiterlijke vormgeving van het tijdschrift betrekken en nagaan of dit tot andere

conclusies leidt dan wanneer alleen naar de teksten in het blad wordt gekeken. In paragraaf 6.7 conclusie 13 kom ik terug op het standpunt van Fontijn en Polak. Zie ook de slotconclusies van hoofdstuk 10, nummer II, 9.

1.2.15 Ton Anbeek: *Geschiedenis van de literatuur in Nederland 1885-1985*

In 1990 verschijnt de *Geschiedenis van de literatuur in Nederland 1885-1985* van Ton Anbeek, een boek dat door velen als opvolger van ‘de Knuvelder’ gezien wordt. Op de positionering van de tijdschriften in het interbellum in het algemeen en met betrekking tot de waardering van *De Gemeenschap* in het bijzonder valt naar mijn mening wel het een en ander af te dingen.

Anbeek betoogt⁸¹ dat alleen op het eerste gezicht de literatuur in het interbellum verzuild lijkt:

er zijn katholieke (*Roeping, De Gemeenschap*), protestants-christelijke (*Opwaartsche wegen*) en socialistische (*De nieuwe tijd, Links richten*) organen. Maar dan blijkt al meteen dat de liberale of algemene zuil oververtegenwoordigd is: *De stem, Het getij, De vrije bladen, Forum, Criterium* en ook *De gids* horen allemaal in de algemene hoek thuis. ‘Liberaal’ zijn ze (afgezien van *De gids*) niet - de vierde zuil is kennelijk eerder een vergaarbak van alles wat niet christelijk of socialistisch is. Verder blijken de literaire tijdschriften vruchtbaarder naarmate ze minder de harde lijn van hun overtuiging volgen. Vergelijk bijvoorbeeld het orthodoxe *Opwaartsche wegen* met *De gemeenschap*, die onder Van Duinkerken ook openstond voor ‘paganisten’ (het mooie woord voor ongelovigen in die tijd). Hoe minder verzuild, des te beter literatuur – ook tijdgenoten beseften dat al. De conclusie kan alleen maar zijn dat het literaire leven in de jaren dertig zwak verzuild was en daarmee vooruitliep op ontwikkelingen die pas na 1960 in de Nederlandse maatschappij als geheel hun beslag kregen.

Anbeek motiveert de stelling dat de liberale of algemene zuil oververtegenwoordigd is met het rijtje *Het Getij, De Vrije Bladen, Forum* en *Criterium*. Dat is naar mijn mening een onjuiste zienswijze, omdat deze bladen elkaar opvolgden en niet tegelijkertijd op het literaire toneel aanwezig waren. *De Gids* erbij halen vind ik ook niet overtuigend. Dat is geen typisch interbellum- tijdschrift, maar een blad met een lange geschiedenis. Het verschijnt in het interbellum, dus kan het genoemd worden, maar dan hadden bijvoorbeeld de katholieke tijdschriften *Studiën* (1868-1941) of *De Beiaard* (1916-1925) ook genoemd moeten worden. *De Stem* in de liberale zuil plaatsen is mijns inziens ook discutabel, want dat blad positioneerde zich nu juist als enige bewust niet verzuild en was evenveel of even weinig levensbeschouwelijk als liberaal.⁸²

De Gemeenschap krijgt impliciet waardering van Anbeek vanwege de openheid onder Van Duinkerken, maar hij vermeldt niet dat *De Gemeenschap* principieel en dus vanaf het eerste nummer in januari 1925 openstond voor niet-katholieken en niet pas onder leiding van Van Duinkerken in de jaren dertig.

Anbeek hanteert als criterium voor opname in zijn handboek het begrip normverandering. Op basis van dat criterium besteedt hij geen aandacht aan *De Gemeenschap*. Wat zou toch de reden kunnen zijn van het feit dat hij *De Gemeenschap* niet behandelt in zijn literatuurgeschiedenis? Hij geeft immers hoog op over Marsman, noemt Van Ostaijen een sterke vertegenwoordiger van de avant-garde en geeft Bordewijk uitvoerig en positief aandacht. Deze drie doorstaan kennelijk allen het criterium ‘normveranderend’. Marsman publiceerde veelvuldig en jarenlang in het tijdschrift *De Gemeenschap* en een aantal van zijn belangrijkste poëziebundels en prozateksten zijn naast zijn *Verzameld Werk* door uitgeverij De Gemeenschap gepubliceerd. De poëzie van Van Ostaijen was in de jaren twintig deels moeilijk, deels helemaal niet te verkrijgen en het is uitgeverij De Gemeenschap geweest die er

met de publicatie van zijn complete oeuvre voor zorgde dat zijn gedichten en zijn kritisch proza in Nederland bekendheid kregen. Bordewijk heeft zijn door Anbeek zo bewonderend besproken roman *Bint* in *De Gemeenschap* vóórgenpubliceerd en zijn boeken *Bint*, *Blokken en Knorrende beesten* zijn in de jaren dertig alle drie door De Gemeenschap uitgeven. Marsman wordt echter vrijwel alleen maar geciteerd uit *De Vrije Bladen* en *Forum*, Bordewijk uit de Verzamelde Werken van 1984 en Van Ostaijen wordt niet besproken omdat hij een Vlaming is en daarmee buiten het bestek van zijn boek valt.

Anbeek neemt de namen van Albert Kuyle en Albert Helman niet in zijn studie op, terwijl zij voor de vernieuwing van de short story en het proza van de nieuwe zakelijkheid in Nederland toch enige betekenis gehad hebben.⁸³

In haar tijd werd *De Gemeenschap* door de door Anbeek bewonderde Ter Braak en Du Perron wel zeer serieus genomen. Een vijftien jaar lange polemieek tussen Van Duinkerken en Ter Braak is daarvoor voldoende bewijs.

Anbeek stelt terecht dat de dóórwerking van *De Gemeenschap* en van haar literaire protagonisten Engelman en Van Duinkerken na de Tweede Wereldoorlog lang niet zo sterk is geweest als van de *Forum*-auteurs Ter Braak, Du Perron en Vestdijk. Interessant is echter de vraag hoe dat komt. Op het eind van paragraaf 1.2.17 zal ik proberen daarvoor een verklaring te geven.

1.2.16 Nederlandse Literatuur, een geschiedenis

In *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis* uit 1993 is de opzet een geheel andere dan bij Anbeek, toch wijkt de inhoudelijke aandacht en waardering voor de katholieke schrijvers in het interbellum, of beter gezegd, het ontbreken daarvan, niet af. Dat is overigens minder vreemd dan het lijkt, gezien het feit dat Anbeek in de redactie zat en samen met redactiegenoot Jaap Goedegebuure verantwoordelijk zal zijn geweest voor de keuze van de accenten in dit gedeelte van de literatuurgeschiedenis van de twintigste eeuw. *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis*, - en dus niet dé geschiedenis zoals hoofdredacteur Schenkeveld-van der Dussen schrijft in haar 'Woord vooraf', dat tegelijkertijd een verantwoording bevat - is geconstrueerd met behulp van 151 data tussen 1100 en 1993. Dat levert even zovele korte beschouwingen op van maar liefst 107 verschillende auteurs. Het gaat natuurlijk niet om willekeurig gekozen data, maar om momenten in de geschiedenis die van betekenis zijn geweest voor de Nederlandse literatuur. Niet elk belangrijk werk, zelfs niet elke belangrijke auteur, kan daarbij aan de orde komen, verzekert Schenkeveld-van der Dussen ons. Katholieke, protestantse en socialistische schrijvers en tijdschriften uit het interbellum worden in het boek niet beschreven of krijgen alleen een terloopse vermelding. Over verzuiling hoort de lezer niets, over de katholieke emancipatie die daaraan voorafging overigens ook niet. Vrijwel alle data zijn opgehangen aan *De Vrije Bladen* en *Forum* en aan auteurs die daar bij horen zoals Marsman, Ter Braak, Du Perron, Nijhoff, Elsschot en Vestdijk. Wel is er ruim aandacht voor Paul van Ostaijen, maar de betekenis van *De Gemeenschap* voor de verspreiding van zijn werk in de jaren twintig wordt niet vermeld. Ook de katholieke tendenties in het werk van Marsman en zijn relatie met *De Gemeenschap* worden niet genoemd. Alleen met betrekking tot het werk van Bordewijk verwijst Hans Anten in zijn bijdrage over Costers kritiek op de vermeende fascistoïde strekking van *Bint* en Bordewijks reactie daarop, naar de betekenis van "het progressief-katholieke literaire tijdschrift [...] *De gemeenschap*."

Op het woord 'progressief' is in combinatie met *De Gemeenschap* nog wel een en ander te zeggen. Dat ligt, zoals we bij de bespreking van Kapteijns en Scholten al gezien hebben, genuanceerder dan het nu door Anten in algemene zin wordt gebruikt. Ik kom daar op het eind van paragraaf 2.4 nog op terug in het kader van de opvattingen van de redactie over literatuur, kunst, levensbeschouwing en maatschappij.

Het is opvallend dat in de artikelen over de Vlaamse literatuur in het interbellum wél uitgebreid ingegaan wordt op de relatie van bepaalde auteurs (Gijsen en Walschap) met de katholieke kerk en cultuur, bij Gijsen overigens opgehangen aan zijn tweejarig redacteurschap van *Forum* en niet van *De Gemeenschap* waaraan hij zeventien jaar, eerst als medewerker en later als redactielid, verbonden was, en bij Walschap vooral aan zijn afscheid van de katholieke kerk.

In één artikel, naar aanleiding van de publicatie van een gedicht van Ed Hoornik over de terechtstelling van Marinus van der Lubbe, wordt *De Gemeenschap* kort genoemd. Auteur Martien J.G. de Jong vermeldt dat Albert Kuyle, Anton van Duinkerken en Jan Engelman er de belangrijkste vertegenwoordigers van waren. Vervolgens schrijft hij: “Het democratisch ingesteld humanisme van de een en het estheticisme van de ander bleken voor Albert Kuyle onaanvaardbaar” (p. 663) en dan gaat hij over op een korte vermelding van het tijdschrift *De Nieuwe Gemeenschap*. Juist hij had de kans, in het kader van het thema van zijn beschouwing, nl. literatuur en engagement in de jaren dertig, in te gaan op de betekenis van *De Gemeenschap* voor de literatuur over economische crisis en werkloosheid (Kuyle), voor de waarschuwingen tegen opkomend nationaal-socialisme (Van Duinkerken, Engelman) en voor de strijd van de republikeinen in de Spaanse Burgeroorlog (Van Duinkerken).

Nederlandse literatuur, een geschiedenis geeft een beeld van het interbellum waarin levensbeschouwelijk geïnspireerde schrijvers afwezig zijn. Wie de beschouwingen leest, die gaan over de data tussen 1918 en 1940, krijgt de indruk dat er in die periode alleen vrijzinnige auteurs geschreven hebben. De doorwerking van de beeldvorming van Oversteegen en van Anbeek, die het tijdschrift *Forum* en zijn redacteurs centraal stellen in hun literatuurgeschiedenis, is ook in dit boek duidelijk aanwijsbaar.

1.2.17 Ruiter en Smulders: *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990*

In 1996 verscheen *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990* en in dit overzichtswerk gaan de Utrechtse neerlandici Frans Ruiter en Wilbert Smulders⁸⁴ uitvoerig in op positie en betekenis van *De Gemeenschap*. In tegenstelling tot Anbeek beperken beide auteurs zich niet tot literair-historische normveranderingen, maar zetten zij deze ook in een culturele, politieke en sociaal-economische context.⁸⁵ Het is interessant te onderzoeken wat dit voor consequenties heeft voor de beeldvorming van *De Gemeenschap*.

Het eerste dat daarbij opvalt is dat Ruiter en Smulders de medewerkers van *De Gemeenschap* niet behandelen onder het kopje ‘de (jonge) katholieken’ maar in een hoofdstuk met de titel ‘Het interbellum II: de vulgo-modernisten’. Zij worden daarbij onderscheiden van een groep auteurs, onder wie Menno ter Braak en Hendrik Marsman, die een hoofdstuk eerder opgenomen zijn in ‘Interbellum I: de aristo-modernisten’. Een indeling die verklaard wordt met de opmerking dat *De Gemeenschap* een stroming vertegenwoordigt waarin de elite de massa tegemoet probeert te komen, terwijl bijvoorbeeld Ter Braak de intellectuele individualist bleef. “In zijn ogen was iemand alleen maar interessant in zoverre hij zich onderscheidde van anderen, van de massa.”⁸⁶

Ruiter en Smulders karakteriseren het tijdschrift als hybridisch, dat wil zeggen, “het is even modern als antimodern”.

Wie de jaargangen van *De gemeenschap* [...] doorbladert, zal meteen merken hoe modern de uitstraling van het blad is. De lay-out, illustraties en covers met hun strakke, abstracte vormgeving doen denken aan het bevlogen avant-gardisme van *De stijl*. Ook inhoudelijk doet *De gemeenschap* modern aan. De redactie is wars van starre dogmatiek en religieuze of culturele kleingeestigheid, en staat open voor uitingen van

modern levensgevoel. Er is ruimschoots aandacht voor moderne architectuur, muziek, beeldende kunst, literatuur en theater, en ook een twintigste-eeuwse kunstvorm als film wordt nauwlettend gevolgd. Bijdragen van Slauerhoff, Marsman en Bordewijk bewijzen het open oog voor literaire vernieuwing. Keer op keer laat de redactie weten de katholieke geloofsbeleving te willen vernieuwen en aanpassen aan de moderne tijd. *De gemeenschap* lijkt zijn blik dus vastberaden op het heden te richten.

Toch zal niemand die het tijdschrift wat beter bekeken heeft, het volledig met deze karakteristiek eens zijn. Want voor elke modern vormgegeven illustratie is ook een veel traditionelere tekening aan te wijzen. Tegenover de cover van Rietveld of het constructivistische kruisbeeld van Van Ravesteijn staan vele religieus-romantische omslagen, en de bidprentjescultuur die Van Duinkerken zegt te bestrijden, blijkt hier en daar toch in het tijdschrift doorgedrongen.

De gemeenschap is even modern als antimodern. Open oog voor vernieuwing gaat vaak samen met het streven naar herstel van de romantisch-religieuze traditie. Men pleit voor de vrijheid van de katholieke kunstenaar, maar fungeert welbewust als het literaire gezicht van de zuil en accepteert dan ook kerkelijke censuur. De essays van met name Van Duinkerken gaan vaker over een middeleeuwse mysticus of een zeventiende-eeuwse wijsgeer dan over Johan Huizinga of Piet Mondriaan. En zelfs in artikelen over een economisch of politiek onderwerp spelen de Middeleeuwen of de negentiende eeuw een grote rol. Het is deze ambivalentie tussen modern en antimodern, die het blad maakt tot een interessant modernistisch verschijnsel.⁸⁷

Wat betekent bovenstaande karakterschets van *De Gemeenschap* voor de beeldvorming van het tijdschrift? Wat is er nieuw in? De kern van het betoog van Ruiters en Smulders – en daarin zit ook het vernieuwende ten opzichte van de beeldvorming tot dan toe - wordt gevormd door de nadruk die zij leggen op het ambivalente karakter van de teksten en van de illustraties in het tijdschrift. Zij noemen de denkbeelden van de redactie niet “links-katholiek” (Kapteijns) of beschuldigen de medewerkers niet van “rechts-politieke sympathieën” (Scholten), maar nuanceren dit beeld, niet alleen voor een bepaalde periode van *De Gemeenschap*, maar voor de gehele zeventienjarige periode van haar bestaan. Ruiters en Smulders gebruiken om het hybride karakter van *De Gemeenschap* te schetsen niet de woorden ‘links-rechts’ of ‘progressief-conservatief’, die in elke tijdsperiode wat anders betekenen, maar het begrippenpaar ‘modern-antimodern’ dat in de tijd van de oprichting van *De Gemeenschap* zelf door de redactie gebruikt werd. Ik kom daar op het eind van paragraaf 2.4 op terug.

Ruiters en Smulders gaan vervolgens uitvoerig in op de invloed van de ideeën van de Franse cultuurfilosoof Jacques Maritain en op de ‘kunst en leven’-debatten die Engelman en Marsman, Van Duinkerken en Ter Braak en Engelman en Kuyle gevoerd hebben. Deze onderwerpen zijn ook door andere auteurs meer of minder uitgebreid behandeld en komen in de volgende hoofdstukken nog ruimschoots aan de orde. Het gaat mij in dit hoofdstuk vooral om de nieuwe aspecten die zij aan de beeldvorming van het tijdschrift toevoegen. In dat kader is nog wel de laatste paragraaf van hun hoofdstuk over *De Gemeenschap* interessant, omdat deze een mogelijke verklaring geeft voor de constatering van Anbeek dat *De Gemeenschap* na de oorlog weinig tot geen doorwerking heeft gehad. De desbetreffende paragraaf handelt over de opvattingen van *De Gemeenschap* met betrekking tot de sociale ordening van de maatschappij, een ordening in bedrijfschappen waarin sociale liefde en sociale rechtvaardigheid uitgangspunten zijn en waarin werkgever en werknemer met elkaar samenwerken. Deze corporatieve gedachte deed in die tijd ook opgeld in de SDAP. Ruiters en Smulders wijzen erop dat het Sociaal Beginselprogramma van *De Gemeenschap* uit 1934 in hoge mate overeenkomt met het twee jaar later onder leiding van Hein Vos en Jan Tinbergen

geschreven Plan van de Arbeid van de Nederlandse socialisten. Er zijn wetenschappers die menen dat de ideeën van de katholieke jongeren veel invloed gehad hebben op de naoorlogse politieke doorbraak⁸⁸ en de oprichting van de Partij van de Arbeid.⁸⁹ Harry Scholten was het daarmee niet eens. Hij meende dat de antidemocratische opvattingen van de katholieke jongeren onvoldoende verenigbaar waren met de democratische overtuiging van de latere Partij van de Arbeid.⁹⁰ Hij heeft hierin naar mijn mening gelijk als het gaat om de opvattingen van de katholieke jongeren in de eerste helft van de jaren dertig. Scholten heeft mijn inziens in zijn dissertatie echter te weinig oog voor de latere ontwikkeling van de opvattingen over democratie en de verhouding geloof-politiek bij een deel van die katholieke jongeren en met name bij Van Duinkerken. Feit is in ieder geval dat Van Duinkerken in het gijzelaarskamp St.Michiëlsgestel nauw betrokken was bij de ontwikkeling van de doorbraakgedachte en dat hij zich, na een korte periode van aansluiting bij de als doorbraakpartij bedoelde Nederlandse Volks Beweging, bij de oprichting van Partij van de Arbeid in februari 1946 ook meteen als lid aanmeldde. Het is mijns inziens een van de belangrijkste redenen dat na de Tweede Wereldoorlog *De Gemeenschap* of een ander katholiek tijdschrift niet opnieuw is opgericht. Een katholiek tijdschrift paste niet meer in de doorbraakgedachte van de vóóroorlogse katholieke jongeren en zeker niet bij de opvattingen van hun leider Anton van Duinkerken, in principe toch de man die de oprichting van een katholiek tijdschrift gestalte had moeten geven.

De belangrijkste consequentie van de aanpak van Ruiter en Smulders voor de beeldvorming is dat het tijdschrift *De Gemeenschap* niet meer zo gemakkelijk te etiketteren is als progressief-katholiek of juist conservatief-katholiek of als traditioneel of modern. Doordat zij het ambivalente uitwerken voor alle aspecten van het tijdschrift, literatuur, kunst, levensbeschouwing en politiek, zetten zij een beeld neer van *De Gemeenschap* als *algemeen cultureel tijdschrift*. Natuurlijk doen zij dat, in het kader van een algemene literatuurgeschiedenis die 150 jaar bestrijkt, op globale wijze. Zij zoomen kort in op de eerste jaargang en beschrijven uitgebreid een willekeurig gekozen nummer, dat van februari 1932, om hun stelling te adstrueren. Ruiter en Smulders bespreken niet de uitgeverij en besteden slechts summier aandacht aan de uiterlijke vormgeving.

In mijn proefschrift wil ik door middel van een kwantitatief onderzoek van *alle* afleveringen nagaan of *De Gemeenschap* nu voornamelijk een literair, zoals de meeste tot nu toe beschreven bronnen beweren, dan wel een algemeen cultureel tijdschrift is zoals Ruiter en Smulders zeggen. Met mijn onderzoek wil ik bovendien nagaan of het ambivalente zowel voor de teksten geldt als voor de illustraties. Zie hiervoor hoofdstuk 6.7 conclusie 9. En of hetzelfde gezegd kan worden van het uitgeverijfonds. Zie hoofdstuk 7.6 conclusie 8.

1.2.18 *Het spiegelend venster* van Mathijs Sanders

In 2002 verscheen het proefschrift van de neerlandicus Mathijs Sanders onder de titel *Het spiegelend venster*.⁹¹ Sanders beschrijft in deze studie de literaturopvattingen van drie generaties katholieke schrijvers en critici. Uitvoerig gaat hij in op de ideeën van de katholieke jongeren in de periode 1920–1940. De meerwaarde van dit boek is, dat het de ontwikkelingen met betrekking tot *De Gemeenschap* in een historische lijn van de katholieke literatuur sinds 1870 plaatst. Sanders beschrijft de katholieke tijdschriften in het interbellum en beperkt zich daarbij niet tot *Roeping* en *De Gemeenschap*, maar belicht ook de meer behoudende bladen *Studiën*, *Boekenschouw* en *Boekzaal* en de rechts-radicalen bladen *De Valbijl* en *De Paal*. Voor het antwoord op de vraag waarom nu juist de katholieken in het literaire veld zo'n centrale plaats wisten te veroveren, sluit Sanders aan bij de zienswijze die ook Ruiter en Smulders al verwoord hadden. Zij menen dat de katholieke cultuur grote aantrekkingskracht uitoefende op niet-katholieken die na de catastrofe van de Eerste Wereldoorlog zochten naar

een ideologisch gefundeerd alternatief voor het moderne denken en daarbij uitkwamen bij schrijvers als Pieter van der Meer de Walcheren, Gerard Bruning en iets later Anton van Duinkerken. In navolging van hun grote voorbeelden Bloy en Maritain beweerden zij met stelligheid dat zij het enige alternatief voor dat moderne denken gevonden hadden, nl. een integraal herstel van de oude katholieke waarden en normen. “Hierin schuilt het eigene”, schrijft Sanders, “van de periode tussen 1920 en 1930 voor wat betreft de katholieken: zij legden hun defensieve en volgzaam houding af en kozen voor een offensief waarmee zij hun integrale cultuurideaal presenteerden aan andersdenkenden, die – zelf op zoek naar een bezield verband – gedurende korte of langere tijd gecharmeerd raakten van dit cultuurideaal (zoals Marsman), of zich er juist in alle hevigheid tegen verzetten (zoals Ter Braak).” Sanders besteedt, meer nog dan anderen, veel aandacht aan de opvattingen van Maritain die het fundament vormen van de ideeën van *De Gemeenschap* over de relatie tussen kunst en leven.

Sanders legt ook een relatie tussen tijdschrift en uitgeverij *De Gemeenschap* en signaleert⁹² dat er prestigieuze titels van Marsman, Van Ostaijen en Bordewijk in het fonds zitten. “Het is de aanwezigheid van deze heden ten dage gecanoniseerde auteurs in het fonds die de reputatie van uitgeverij *De Gemeenschap* heeft bepaald.” Ook vermeldt hij kort “de moderne uitstraling” van het fonds en “de fraaie typografie en vormgeving”.⁹³

Uitvoerig gaat Sanders in op de affaires en conflicten in de geschiedenis van *De Gemeenschap*: de Nolens-affaire, het conflict tussen Engelman en Kuyle, de afsplitsing van *De Nieuwe Gemeenschap* en de polemiek Van Duinkerken – Ter Braak.

Met betrekking tot de beeldvorming over *De Gemeenschap* sluit deze dissertatie aan bij het beeld van Ruiter en Smulders: een algemeen cultureel tijdschrift dat in hoge mate ambivalent was.⁹⁴ Een mooi voorbeeld waarin beeldvorming wordt doorgegeven.

Een nieuw aspect voegt Sanders aan de beeldvorming toe in een aantal artikelen die hij na het verschijnen van zijn proefschrift over *De Gemeenschap* geschreven heeft - en tot op de dag van vandaag schrijft – en die vooral betrekking hebben op de (internationale) literaire netwerken waarin de medewerkers van het tijdschrift verkeerden. Deze artikelen, waarvan ik in de volgende hoofdstukken nog regelmatig gebruik zal maken en waarnaar ik zal verwijzen, hebben duidelijk gemaakt dat *De Gemeenschap* zeker in de eerste periode van haar bestaan behoorlijk Frans georiënteerd was en in de persoon van Pieter van der Meer over een sterke intermediair beschikte. Sanders beperkt zich in zijn onderzoek met betrekking tot *De Gemeenschap* vrijwel tot de kring van Maritain en concludeert op basis van zijn beschrijving van diens netwerk dat *De Gemeenschap* “bezwaarlijk een internationaal tijdschrift genoemd kan worden”.⁹⁵ Bij zijn onderzoek betreft hij echter niet de andere auteurs uit het Franse taalgebied en ook niet de *Gemeenschap*-medewerkers uit geheel andere taalgebieden.

In mijn proefschrift wil ik nader onderzoeken hoe het met de buitenlandse oriëntatie van *De Gemeenschap* gesteld was, niet alleen in de eerste periode ten opzichte van het Franse taalgebied, maar ook in de andere periodes van het tijdschrift en ook ten opzichte van de andere taalgebieden, en nagaan wat dit betekent voor de beeldvorming met betrekking tot de internationale oriëntatie van het tijdschrift. In paragraaf 4.5 (met name in 4.5.2) en conclusie 4.6.5 kom ik hierop uitvoerig terug.

1.2.19 *Om hart en vurigheid* van Lex van de Haterd

In september 2004 werd mijn boek *Om hart en vurigheid. Over schrijvers en kunstenaars van tijdschrift en uitgeverij De Gemeenschap 1925-1941* gepubliceerd bij uitgeverij In de Knipscheer in Haarlem. Het boek bevat drie delen. Deel I is een literair- en kunsthistorische inleiding op tijdschrift en uitgeverij *De Gemeenschap*. Het is opgezet vanuit een overzicht van de culturele tijdschriften en uitgeverijen waardoor *De Gemeenschap* beïnvloed is, ofwel doordat zij er zich tegen afzette ofwel doordat ze er zich door liet inspireren. Deel I bevat ook

een beperkt overzicht van de receptie van *De Gemeenschap* in de secundaire literatuur, zowel op letterkundig als op kunst-historisch gebied.

Deel II, het hart van het boek, bevat portretten van de belangrijkste medewerkers van *De Gemeenschap*. Het gaat hierbij niet alleen om de redacteurs, de schrijvers en de beeldende kunstenaars, maar ook om de typografen, de ontwerpers en de fotografen die bij de vormgeving van tijdschrift en boekenfonds betrokken zijn geweest. Jan Engelman, Albert Kuyle, Anton van Duinkerken, Charles Nypels, Willem Maas, Sybold van Ravesteyn, Jozef Cantré, Otto van Rees en Charles Eijck zijn enkele van de 21 medewerkers die geportretteerd worden. De verschillende hoofdstukken, die een beschrijving van leven en werk van de desbetreffende kunstenaar geven, zijn steeds toegespitst op hun relatie met en betekenis voor *De Gemeenschap*.

Deel III bevat een voor het eerst gepubliceerde fondslijst van de uitgeverij, aangevuld met een compleet overzicht van de secundaire literatuur over tijdschrift en uitgeverij. De studie eindigt met een samenvatting en een conclusie.

De bijlagen bestaan uit een 'Encyclopedie' waarin korte portretjes opgenomen zijn van de belangrijkste overige medewerkers van *De Gemeenschap*, een lijst van geraadpleegde algemene literatuur en een register.

Om hart en vurigheid is een documentair boek, geschreven voor een groot publiek met belangstelling voor literaire en kunstzinnige geschiedenis. Het is een neerslag van vooral kwalitatief (literatuur)onderzoek naar tijdschrift en uitgeverij *De Gemeenschap* en de belangrijkste medewerkers ervan.

Wat heeft *Om hart en vurigheid* aan de beeldvorming over *De Gemeenschap* bijgedragen?

Daarover laat ik liever anderen aan het woord. Uit de diverse besprekingen in kranten en tijdschriften blijkt dat als belangrijkste bijdrage van het boek aan die beeldvorming beschouwd wordt dat het aandacht heeft gevraagd voor de modernistische uiterlijke vormgeving van het tijdschrift en dat het gewezen heeft op de betekenis van de gelijknamige uitgeverij.

Mathijs Sanders schrijft in het tijdschrift *Literatuur* :

Voor de beeldende kunst in het tijdschrift en voor de boekverzorging door de uitgeverij is tot op heden nauwelijks belangstelling geweest, stelt Van de Haterd. In deze lacune heeft de auteur voorzien. Zijn rijk geïllustreerde boek bevat niet alleen een lijst van alle bij uitgeverij *De Gemeenschap* verschenen publicaties, maar besteedt ook voor het eerst ruime aandacht aan de belangrijkste beeldende kunstenaars, illustratoren, typografen, fotografen en architecten die aan het tijdschrift en de uitgeverij meewerkten.⁹⁶

En Hans Anten noteert in *Nederlandse Letterkunde* in zijn bespreking:

Wat voegt deze studie toe aan het vele dat inmiddels bekend is? Het antwoord op die vraag vormt zonder meer de rechtvaardiging van deze publicatie. Allereerst is die gelegen in de omstandigheid dat *de vormgeving* van het tijdschrift, in tal van opzichten een essentieel facet, tot nu toe weinig aandacht heeft gekregen. Een soortgelijke onderbelichting in de secundaire literatuur viel *de uitgeverij* ten deel, die gelieerd was aan het tijdschrift en dezelfde naam had. De betekenis van Van de Haterds boek ligt voor alles in het gegeven dat beide veronachtzaamde aspecten thans voor het eerst royaal belicht worden.⁹⁷

In *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* schrijft Frans Ruiter:

De reconstructivistische katholieke ideologie die door de redactie werd aangehangen, heeft ervoor gezorgd dat het tijdschrift over het algemeen in de traditionele hoek is geplaatst. Van de Haterd weet echter aannemelijk te maken dat het tijdschrift met meer recht als een brandpunt van modernisme kan worden gekarakteriseerd. Zowel op letterkundig als op vormgevingsgebied gaf de redactie aan modernisten alle ruimte: expressionisme, nieuwe zakelijkheid, moderne fotografie en nieuwe typografie vonden een plaats. Daarmee is het niet alleen binnen de katholieke zuil normveranderend en vernieuwend geweest, maar ook binnen de Nederlandse kunst en letteren in het algemeen. Door de vreemde botsing tussen katholieke en modernistische ideeën is het tijdschrift cultuurhistorisch beschouwd misschien wel interessanter en ook veel pluriformer dan *Forum*, in welks schaduw het altijd heeft gestaan.⁹⁸

Met betrekking tot het boek zijn ook diverse kritische opmerkingen gemaakt in relatie tot de beeldvorming.

Hans Anten kritiseerde een aantal (terecht vermelde en voor deze uitgave gecorrigeerde) onjuistheden in mijn boek. In relatie tot de beeldvorming met betrekking tot *De Gemeenschap* is vooral zijn kritiek op mijn polemische bespreking van het handboek van Anbeek relevant. Het gaat daarbij om de vraag of Marsman, Van Ostaijen en Bordewijk wel of niet representatief geacht mogen worden voor *De Gemeenschap*. Anten meent dat Bordewijk, Van Ostaijen en Marsman niet in relatie tot *De Gemeenschap* besproken hoeven te worden, omdat deze auteurs “in de literaire historiografie terecht niet beschouwd worden als auteurs die representatief zijn voor *De Gemeenschap*. Hoe non-conformistisch, progressief en ruimdenkend *De Gemeenschap* in bepaalde opzichten ook geweest mag zijn, het tijdschrift is en blijft immers *au fond* een door en door katholiek periodiek.” In deze uitspraak zit de vooronderstelling dat niet-katholieke auteurs nooit representatief kunnen zijn voor een katholiek tijdschrift. Dat is een interessante stellingname die ik in het geval van *De Gemeenschap* graag ter discussie stel, omdat dat nou juist een tijdschrift was dat zich open opstelde naar ‘andersdenkenden’ en hun alle ruimte en mogelijkheden gaf om te publiceren in het tijdschrift en in het uitgeverijfonds waarmee deze auteurs representatief werden voor het open karakter van *De Gemeenschap*. Naar aanleiding van de resultaten van mijn kwantitatief onderzoek naar het uitgeverijfonds kom ik op deze kwestie in hoofdstuk 8.6 nog nader terug.

Mathijs Sanders wees in zijn recensie op het ontbreken van aandacht voor de internationale oriëntatie van *De Gemeenschap*:

Een lacune in deze studie is de buitenlandse kunst en literatuur. Van de Haterd [...] gaat voorbij aan het gegeven dat de kleur en de ideologische en literaire signatuur van zowel het tijdschrift als de uitgeverij voor een belangrijk deel werd bepaald door de aanwezigheid van spraakmakende auteurs als Jean Cocteau, Max Jacob, Pierre Reverdy en Joseph Roth in het fonds. *De Gemeenschap* stond, zeker in de eerste jaren, doelbewust midden in de Europese cultuur.

Het is de bedoeling dat ik in dit proefschrift deze lacune zal opvullen en met kwantitatieve onderzoeksgegevens duidelijk zal maken dat *De Gemeenschap* niet alleen in de jaren twintig, maar zeker ook in de tweede helft van de jaren dertig midden in de Europese cultuur stond, een cultuur die dan niet meer vooral door Franse, maar door Duitse auteurs beïnvloed wordt.

1.2.20 Literatuurmethodes in de Tweede Fase

Het is interessant – met name om te kijken of de nieuwe beeldvorming van Ruiter en Smulders al doorgedrongen is - om met betrekking tot de positionering en de waardering van de katholieke jongeren ook eens in de literatuurmethodes te kijken die na de vernieuwing van

het bovenbouwonderwijs van Havo en Vwo in 1998, de zogenaamde Tweede Fase, ook wel Studiehuis genoemd, in de hoogste klassen van het voortgezet onderwijs gebruikt worden. De recente literatuurgeschiedenissen die in de Tweede Fase gebruikt worden (bijvoorbeeld het rijk geïllustreerde *Literatuur zonder grenzen* uit 1998), gaan meer uit van een integrale benadering van de literatuur, waarbij ook de ontwikkelingen in het buitenland en in de beeldende kunst worden betrokken. In deze methodes worden de Nederlandse literaire stromingen en auteurs in een vergelijkend perspectief beschreven met hun Franse, Engelse en Duitse tijdgenoten. Een tijdschrift als *De Gemeenschap* wordt niet meer genoemd, maar Van Ostaijen, Marsman en Bordewijk worden nog steeds prominent behandeld. In navolging van Oversteegen en Anbeek wordt ook hier geschreven⁹⁹ dat de aandacht voor modernistische literatuur in Nederland vooral te danken is aan *Forum*. De rol die zowel het tijdschrift als de uitgeverij De Gemeenschap hierin speelden, wordt niet vermeld.

Ook in de literatuurmethode *Nederlandse letterkunde voor dummies* van Dickjan Braggaa uit 2006 wordt met betrekking tot het interbellum alleen *Forum* behandeld.¹⁰⁰ *De Gemeenschap* wordt genoemd als “een tijdschrift waarin rooms-katholieke schrijvers zich verenigden”. De doorwerking van Oversteegen en Anbeek blijft dominant. De visie van Ruiters en Smulders heeft het literatuuronderwijs in de Tweede Fase nog niet bereikt.

1.2.21 Samenvatting en conclusies

Uit de beschrijving van de receptie van *De Gemeenschap* in de literaire handboeken, literatuurgeschiedenissen en monografieën¹⁰¹ over het tijdschrift is ten aanzien van de beeldvorming over *De Gemeenschap* de volgende ontwikkeling te schetsen.

In de besproken secundaire literatuur wordt *De Gemeenschap* aanvankelijk in de jaren veertig en vijftig onder invloed van Knuveler die zelf tot het kamp van de niet al te moderne katholieke jongeren behoorde en een overwegend letterkundige belangstelling had, beschouwd als een katholiek, literair en, weliswaar polemisch, maar weinig vernieuwend tijdschrift. Die beeldvorming berust in hoofdzaak op bestudering van het tijdschrift zelf. De gelijknamige uitgeverij, het internationale netwerk waarin de redactie zich beweegt en de uiterlijke vormgeving van tijdschrift en uitgeverij worden in deze beeldvorming niet of nauwelijks betrokken. De monografie van Kapteijns uit 1966 plaatst het tijdschrift weliswaar in een iets breder kader, maar de focus blijft toch grotendeels op het literaire en katholieke karakter van het tijdschrift gericht.

Door het proefschrift van Scholten uit 1978 wordt het politiek-maatschappelijke aspect nadrukkelijk aan de beeldvorming over *De Gemeenschap* toegevoegd. Door het belang dat hij, als representant van de roerige jaren zestig en zeventig, aan de democratisering hecht, wordt het beeld van *De Gemeenschap*, waarvan de redactie tot halverwege de jaren dertig kritisch bleef ten opzichte van de parlementaire democratie, door hem “rechts-politiek” ingekleurd.

In het decennium hierna verdwijnt *De Gemeenschap* in de in die periode gepubliceerde literatuurgeschiedenissen van Van Bork/Laan 1986, Anbeek 1990 en Schenkeveld-van der Dussen 1993 vrijwel geheel uit beeld. Dit zegt ook iets over de aard en de opzet van deze literatuurgeschiedenissen. Ze zijn met name tekstgericht en niet beeldgericht, institutioneel of netwerkgericht. Dit is een mogelijke verklaring voor het feit dat *De Gemeenschap* bij hen nauwelijks nog voorkomt. Een aanvullende verklaring, dunkt mij, is dat het katholicisme zijn krachtige culturele en politieke positie, die het in het interbellum nog had, na de oorlog geleidelijk verloren had. De ontkerkelijking zette vanaf de jaren zestig flink in en het geloof wordt in de jaren zeventig en tachtig steeds meer geprivatiseerd en uit het publieke domein verbannen. Geloof is een individuele keuze geworden en wordt voor een literatuurgeschiedenis niet meer als een zinvol of relevant onderscheidend criterium gezien.

Vanuit dat gezichtspunt is *De Gemeenschap* als een katholiek en niet al te vernieuwend literair tijdschrift niet meer interessant voor een literatuurgeschiedenis.

Als *De Gemeenschap* bekeken wordt vanuit een meer interdisciplinair en netwerkgericht standpunt, dan komen er ook andere beelden naar voren. Deze andere scope vormt ook de belangrijkste verklaring van het feit dat *De Gemeenschap* in de studies van Ruiter/Smulders 1996, Sanders 2002 en Van de Haterd 2004 weer prominent in het licht komt te staan.

In *Literatuur en moderniteit in Nederland* uit 1996, waarin de auteurs Ruiter en Smulders de literatuur in een brede politieke, sociaal-economische en cultuurhistorische context plaatsen, wordt *De Gemeenschap* beschouwd als een belangrijk algemeen cultureel, levensbeschouwelijk en politiek-maatschappelijk tijdschrift en gewaardeerd als interessant modernistisch verschijnsel vanwege het ambivalente karakter ervan.

In *Het spiegelend venster* geeft Sanders het tijdschrift betekenis in de ontwikkeling van de culturele emancipatie van het katholieke volksdeel en met zijn artikelen uit de jaren daarna zet hij het tijdschrift in dit kader ook in een Europese context.

Als in 2004 mijn boek *Om hart en vurigheid* verschijnt, wordt ook het modernistische aspect van de beeldende kunst, de moderne typografie en de uiterlijke vormgeving in het tijdschrift onder de aandacht gebracht. Ondermeer door de publicatie van de eerste complete fondslijst van de uitgeverij en een ruime aandacht voor de relatie van het tijdschrift met de gelijknamige uitgeverij wordt de betekenis daarvan voor de beeldvorming (h)erkend.

Het belang van deze nieuwe aspecten (brede bladformule, hybridisch karakter, internationale netwerken, uitgeverij en uiterlijke vormgeving) voor de beeldvorming van *De Gemeenschap* vormt de belangrijkste legitimatie van het onderzoek dat ik in dit proefschrift wil uitvoeren.

1.3 *De Gemeenschap* in de kunsthistorische literatuur

1.3.1 Verantwoording

Bewust wordt in het kopje van deze paragraaf het woord ‘literatuur’ gebruikt en niet ‘handboeken’. Dat komt doordat er in tegenstelling tot de situatie in de Nederlandse letterkunde eigenlijk geen handboek bestaat met betrekking tot de kunstgeschiedenis van Nederland, zelfs niet van de moderne kunst, dat eenzelfde gezag uitstraalt als ‘de Knuvelder’ voor neerlandici die studeerden tussen 1950 en 1990. En ook de opvolger van Knuvelder, Anbeek, is al breder geaccepteerd op de letterkundige faculteiten dan enig kunsthistorisch boek op de instituten voor kunstgeschiedenis in Nederland. Dat neemt niet weg dat er veel goede kunsthistorische publicaties zijn over een bepaald deelonderwerp van de moderne beeldende kunst en dat er een groot aantal monografieën over afzonderlijke kunstenaars bestaat. Voldoende materiaal dus om te kijken of en hoe in die boeken op de beeldvorming over *De Gemeenschap* en de kunstenaars van de katholieke jongerenbeweging gereflecteerd wordt.

In algemene overzichtswerken als *Van Gogh tot Cobra, Nederlandse schilderkunst 1880-1950*¹⁰², *Aspecten van de Nederlandse kunstgeschiedenis 1390-1970*¹⁰³, *Nederlandse kunst vanaf 1900*¹⁰⁴ of *De Schilderkunst der Lage Landen*¹⁰⁵ wordt weinig aandacht besteedt aan het expressionisme en komen in de teksten over het interbellum geen verwijzingen naar *De Gemeenschap* voor, daarom heb ik deze hier niet opgenomen. De monografieën over de afzonderlijke kunstenaars komen aan de orde als zij als individuele kunstenaar in het vervolg van dit proefschrift besproken worden. In dit hoofdstuk beperk ik me tot die boeken die meerdere aspecten van de kunst van het interbellum betreffen, waarin *De Gemeenschap* op zijn minst zijdelings besproken wordt en die door een brede groep kunsthistorici als gezaghebbend worden gezien.¹⁰⁶

Omdat de meeste van de besproken boeken geen kunstgeschiedenissen zijn, is de volgorde van bespreking niet strikt chronologisch gehouden, maar afwisselend chronologisch of

thematisch bepaald. Het gaat dus ook niet zozeer om een ontwikkeling in de beeldvorming over de kunstenaars van *De Gemeenschap* als wel om een schets van de beeldvorming zelf.

1.3.2 *Expressionisme in Nederland*

Het boek *Expressionisme in Nederland 1910-1930* van Piet en José Boyens¹⁰⁷ geldt als een van de meest belangwekkende studies over deze stroming in Nederland. Het boek vormde tegelijkertijd de catalogus van de gelijknamige tentoonstelling in het Singermuseum in Laren in 1994. Het werk begint met een kroniek, waarin van jaar tot jaar aangegeven wordt wat er tussen 1900 en 1930 in relatie tot de ontwikkeling van het expressionisme gebeurt.

In de Kroniek (p.74) signaleert Piet Boyens in 1925 de verschijning van het eerste nummer van *De Gemeenschap*. “Bijzonder hierin is de belangstelling voor de illustratie en de hoge kwaliteit daarvan. Een van degenen die door zijn houtsneden en tekeningen met een overwegend expressionistisch karakter jarenlang een bijdrage zal leveren aan dit hoge niveau is Jozef Cantré.”

In het jaar 1926 van de Kroniek besteedt Boyens uitgebreid aandacht aan de relatie Zadkine, Van Rees, Wiegersma en *De Gemeenschap*. Ossip Zadkine, wiens beeldhouwwerk raakvlakken vertoont zowel met het kubisme als met het expressionisme, sluit in Nederland met een aantal kunstenaars vriendschap. Tot zijn vriendenkring behoort, naast Charley Toorop en Hildo Krop, ook Hendrik Wiegersma. Zadkine leert Wiegersma omstreeks 1925 kennen via Otto van Rees, die twee jaar daarvoor in Deurne is neergestreken.¹⁰⁸ In september 1926 bezoeken Hendrik en Nel Wiegersma Ossip Zadkine en zijn vrouw, de schilderes Valentine Prax, in Parijs. Deze visite vormt het begin van een levenslange vriendschap, die voor Zadkine van belang is omdat Wiegersma door zijn dokterspraktijk vermogend genoeg is om regelmatig sculpturen van hem aan te kopen. Bovendien vormt De Wieger in Deurne voor Zadkine een gastvrij en inspirerend logeerverblijf, van waaruit hij zijn Nederlandse contacten kan onderhouden. Hij ontmoet bij Wiegersma tevens expressionistische kunstenaars als de Vlamingen Constant Permeke en Jozef Cantré. Ook de *Gemeenschap*-medewerkers Jan Engelman, Albert Helman en Joep Nicolas zijn in die periode goed bevriend met Wiegersma. De redactievergaderingen worden wel eens in De Wieger gehouden, “vooral die waarin moeilijke beslissingen genomen moeten worden.” [...] “Dit rijke culturele milieu rond een expressionistische schilder in de Brabantse Peel zou voor de ontvangst en de verbreiding van het werk van Zadkine in Nederland veel betekenen,” besluit Boyens deze passage over Zadkine, Wiegersma en *De Gemeenschap* (p.78).¹⁰⁹

In het hoofdstuk ‘Nederlandse expressionistische beeldhouwkunst van 1910 tot 1935 in internationaal perspectief’ wijst José Boyens op de invloed van Zadkine in het werk van Jozef Cantré en plaatst zij Cantré tussen de belangrijkste Nederlandse expressionistische beeldhouwers Hildo Krop, John Rädecker en Hendrik Chabot.

In de beeldvorming over *De Gemeenschap* legt Piet Boyens accenten op de hoge kwaliteit van de illustraties in het tijdschrift, op de betekenis voor *De Gemeenschap* van de internationale netwerken rondom Van Rees, Wiegersma, Cantré en Zadkine en op betekenis van het expressionisme voor de moderne uitstraling van tijdschrift *De Gemeenschap*. De uitgeverij betreft hij niet bij zijn onderzoek.

In mijn onderzoek wil ik nagaan hoe groot de invloed van het expressionisme is geweest op het beeldende karakter van *De Gemeenschap*, of er nog andere internationale kunststromingen van invloed zijn geweest op de uiterlijke vormgeving van het blad en van de boeken en wat hiervan de invloed is op de beeldvorming van tijdschrift en uitgeverij. Zie hoofdstuk 6 en 9. In hoofdstuk 6.7 conclusie 10 kom ik op Boyens terug.

1.3.3 *Magie en Zakelijkheid*

Het boek *Magie en Zakelijkheid, realistische schilderkunst in Nederland 1925-1945* verscheen in 1999 ter gelegenheid van de gelijknamige tentoonstelling in het Museum voor Moderne Kunst in Arnhem. In deze royaal geïllustreerde catalogus onder redactie van Carel Blotkamp en Ype Koopmans komt *De Gemeenschap* regelmatig in beeld. In het artikel 'Realisme in Nederland' gaat de conservator van het Arnhemse museum, Ype Koopmans, in op de relatie tussen de literatuur en de beeldende kunst van de nieuwe zakelijkheid. Met een tekening van Carel Willink en een passage uit de roman *Bint* illustreert hij de geestverwantschap tussen Bordewijk en Willink en op vergelijkbare wijze doet hij dat met Pyke Koch en Simon Vestdijk. Hij vergelijkt de stijl van *Blokken* en *Knorrende Beesten* van Bordewijk en *8.100.000 m³ Zand* en *Gelakte Hersens* van Revis met de moderne reportagefilm uit de jaren dertig. "Veel van deze nieuw-zakelijke publicaties kwamen voort uit de bemoeienis van *De Gemeenschap* in Utrecht. Taalgebruik en opbouw waren transparant maar hoekig, titels doorgaans van schokbeton.", noteert Koopmans.¹¹⁰

Iets verderop in zijn bijdrage gaat hij uitvoerig in op de betekenis van Sybold van Ravesteyn voor de architectuur van de nieuwe zakelijkheid. In zijn ontwikkeling van de strakke vormen van het Nieuwe Bouwen in de jaren twintig naar de klassieke principes van decoratie en monumentaliteit in de jaren dertig ziet Koopmans een zeker parallellisme met de ontwikkeling in het werk van Carel Willink. "Van Ravesteyn heeft er nooit een geheim van gemaakt dat hij beeldende kunstenaars als Willink en Koch bewonderde omdat zij met realistische middelen de atmosfeer wisten op te roepen die hij ook in zijn eigen ontwerpen nastreefde. In 1935 heeft hij in *De Gemeenschap* gewezen op de wenselijkheid dat architecten juist die kunstenaars zouden inschakelen die niet waren verpest door de Berlagiaanse monumentale traditie, waarbij hij behalve Willink en Koch, ook Hynckes, Fernhout en de door ziekte geïsoleerde Ket noemde."¹¹¹ Tenslotte wijst Koopmans in zijn tekst op de vernieuwende foto's van Germaine Krull in *De Gemeenschap*. Ook hier gaat het hem weer om de relatie tussen de verschillende disciplines van de nieuwe zakelijkheid, in dit geval tussen fotografie en schilderkunst. Met name in het werk van Pyke Koch is dit verband aanwezig, wat hij o.a. aantoont middels de verwantschap tussen een schilderij van Koch en een in *De Gemeenschap* afgedrukte fotomontage van Krull.¹¹² Koopmans citeert daarbij Kochs vriend Martinus Nijhoff, die in *De Gemeenschap* schrijft: "Ik wil terloops aanstippen hoe belangrijk het boek met foto's voor de hedendaagse [schilder]kunst is. Het boek over Barok, over Negerplastiek, over Vroeg-Nederlandse miniaturen, over Surréalisme. Telkens inspireerden de boeken met foto's tot tendenties. Tot zelfs in de 'gladheid' van moderne kleuren, in tegenstelling tot de ruigheid van de vroegere penseelstreek, is invloed te zien van het kijken naar foto's."¹¹³

Veelvuldig komt in *Magie en Zakelijkheid*, dat over dit onderwerp als een standaardwerk beschouwd mag worden, Jan Engelman als kunstrecensent in beeld. Hij wordt als gezaghebbend criticus neergezet die regelmatig in *De Gemeenschap* over nieuw zakelijke kunst geschreven heeft. Met artikelen over Willink, Koch en Ket heeft hij een belangrijke bijdrage geleverd aan de promotie van deze groep (magisch) realisten.

In mijn onderzoek wil ik nagaan hoe groot de invloed van de nieuwe zakelijkheid is geweest op het beeldende karakter van *De Gemeenschap*, of er nog andere internationale kunststromingen van invloed zijn geweest op de uiterlijke vormgeving van het blad en van de boeken en wat hiervan de invloed is op de beeldvorming van tijdschrift en uitgeverij. Zie hoofdstuk 6 en 9. In hoofdstuk 6.7 conclusie 11 kom ik op Koopmans terug.

1.3.4 *Avantgarde! Voorhoede?*

In *Avantgarde! Voorhoede? Vernieuwingsbewegingen in Noord en Zuid opnieuw beschouwd*, uitgegeven in 2002 en samengesteld door de Groningse literatuurwetenschappers Hubert van den Berg en Gillis Dorleijn,¹¹⁴ wordt een panorama ontvouwd van de Nederlandse en Vlaamse literaire en artistieke avant-garde in de eerste helft van de vorige eeuw. Met betrekking tot de definitie van historische avantgarde sluiten de samenstellers in hun inleidend hoofdstuk aan bij de definitie die Fontijn en Polak gaven in *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis* van Van Bork en Laan uit 1986 (zie hoofdstuk 1.2.14). Zonder de huidige betekenis van de historische avantgarde in twijfel te trekken, stellen zij vast dat de contemporaine betekenis van die avant-garde in het Nederlandse literaire en artistieke veld tijdens het interbellum zeer gering was, zeker in vergelijking met bijvoorbeeld Rusland, Italië en Duitsland. In het hoofdstuk ‘Weerstand tegen de avantgarde in Nederland’ in *Avantgarde! Voorhoede?* gaat Gillis Dorleijn dieper in op de ontvangst van de historische avantgarde in Nederland. In paragraaf 4 bespreekt hij de reacties uit het katholieke circuit:

In de jaren twintig verandert er wat in katholieke kring. Een nieuwe lichtung treedt aan in *Roeping* (vanaf 1922) en, iets later (vanaf 1925), in *De Gemeenschap*. Deze generatie is zeer gecharmeerd van het moderne. We vinden gedichten met avantgardistische trekken, bijvoorbeeld van Henri Bruning, Albert Kuyle en de zich vernieuwende oudere katholieke Vlaming Karel van den Oever. In beschouwingen wordt geregeld gerefereerd aan de avantgarde, zowel de nationale (Van Doesburg) als de internationale, het laatste vooral bij *De Gemeenschap*. Maar echt geabsorbeerd wordt de avantgarde niet. [...]

Men is nog het meest modern als men zich afzet tegen de oudere katholieken. Er zijn enkele korte stukjes waarin het conservatisme van de *Boekenschouw* en *De Beiaard* wordt aangevallen, met als impliciete boodschap: wij katholieke jongeren zijn heus modern!

In de beeldvorming benadrukt Dorleijn dat *De Gemeenschap* weliswaar avantgardistische kenmerken bezit, maar vervolgens geeft hij een aantal voorbeelden waaruit blijkt dat *Roeping* en *De Gemeenschap* toch vooral katholieke tijdschriften zijn en blijven. Dorleijn besluit zijn paragraaf over het katholieke circuit aldus:

De Gemeenschap staat weliswaar meer open voor moderne tendensen dan *Roeping*, getuigt nog meer van het besef te leven in een veranderende, *moderne* tijd met een eigen snellere, vitalere hartslag, is zonder meer bezig met moderne kunst, muziek, architectuur, waaronder avantgardistische, maar trekt uit het laatste niet de radicale consequenties: onder de vlag van de ideeën van Jacques Maritain, die met zijn thomistische redeneerwijze de scherpe kantjes van de moderne kunst wist af te halen teneinde haar katholiserend aan de katholieke wereld te assimileren, maakt *De Gemeenschap* de avantgarde onschadelijk.

Wat de protagonisten van *De Gemeenschap* betreft is er in hetzelfde boek verrassend veel erkenning voor Hendrik Wiegiersma. In het hoofdstuk ‘Waardering voor het primitieve bij Nederlandse schilders en schrijvers in het interbellum’ van de Amsterdamse neerlandicus Nico Laan wordt in de paragraaf ‘Expressionisten’ behalve voor de kunstenaars van De Ploeg uit Groningen vooral aandacht besteed aan Hendrik Wiegiersma. Ook al is zijn ster na de Tweede Wereldoorlog gedaald, schrijft Laan, “in het interbellum was hij een beroemdheid. Zonder ooit naar de academie te zijn geweest, lukte het hem in een paar jaar tijd uit te groeien tot een prominent schilder en tekenaar, daarbij geassisteerd door Engelman en Plasschaert, in

die tijd twee van de belangrijkste critici. Hij behoorde tot de groep rond *De Gemeenschap*, maar had ook vele contacten daarbuiten en hij wist van zijn woonplaats Deurne, hoe excentrisch ook gelegen, een klein kunstcentrum te maken waar zelfs grootheden als Permeke en Zadkine hun opwachting maakten.” Vervolgens gaat Laan vooral in op Wiegersma’s verdienste voor de verbreiding van de belangstelling voor het primitivisme in het interbellum. Hij memoreert diens rijke verzameling volkskunst en de boeken en artikelen die Wiegersma over dat onderwerp geschreven heeft. Een paar pagina’s verder gaat Laan nog eens in op Wiegersma en dan vooral op diens boek *Tegen den draad in* uit 1950, waarin Wiegersma een nieuw licht werpt op de relatie tussen moderne kunst, kindertekeningen en tekeningen van psychiatrische patiënten. De overeenkomst is dat het hierbij in de ogen van Wiegersma steeds om expressionistische kunst gaat.

In mijn onderzoek naar de uiterlijke vormgeving van *De Gemeenschap* wil ik nagaan in hoeverre het tijdschrift en de uitgeverij avantgardistisch, dan wel modernistisch (een iets ruimer gedefinieerd begrip waarin ook de meer gematigd avantgardische stromingen meegenomen worden) zijn en welke kunstenaars hiervoor vooral verantwoordelijk zijn. Zie hoofdstuk 6 en 9. In hoofdstuk 6.7 conclusie 12 kom ik op de visie van Dorleijn terug.

1.3.5 Samenvatting en conclusies

Uit de beschrijving van de receptie van *De Gemeenschap* en haar medewerkers in de besproken kunsthistorische literatuur zijn ten aanzien van de beeldvorming van het tijdschrift de volgende conclusies te trekken:

- de algemene overzichten van de Nederlandse kunstgeschiedenis besteden weinig aandacht aan het figuratieve expressionisme in het algemeen en geen aandacht aan *De Gemeenschap* en haar vertegenwoordigers in het bijzonder;
- de meer op een bepaalde stroming of periode gerichte kunsthistorische boeken beschouwen *De Gemeenschap* als een algemeen cultureel tijdschrift, waarvan het open karakter meer benadrukt wordt dan het katholieke;
- in dezelfde studies is veel waardering voor de modernistische uiterlijke vormgeving en de artistieke kwaliteit van de beeldende kunst in het tijdschrift en in de boeken van de uitgeverij.